

MAGDALENA MĄCZYŃSKA

FAZA C3 W KULTURZE WIELBARKSKEJ – PRÓBA WYRÓŻNIENIA

PHASE C3 IN WIELBARK CULTURE – AN ATTEMPT AT DEFINITION

Abstract: *In Polish literature, phase C3 is usually considered jointly with phase D1. Based on new material from cemeteries explored in recent decades, an attempt has been made to distinguish phase C3 for the Wielbark Culture. An assemblage of artefacts typical of that culture has been indicated; it consists of specific types of fibulae, belt elements, combs, glass vessels, beads, and pendants, whose peak period of use falls between 310 and 370 AD. The presented proposal obviously needs to be verified based on further research and the emergence of new assemblages from the end of the Roman Period.*

Słowa kluczowe: *kultura wielbarska, późny okres wpływów rzymskich, faza C₃, okres wędrówek ludów*

Keywords: *Wielbark Culture, Late Roman Period, phase C3, Migration Period*

Dla archeologii środkowoeuropejskiej od dawna obowiązuje podział chronologiczny opracowany przez Hansa-Jürgena Eggersa¹ i Kazimierza Godłowskiego² na podstawie importów, korelacji typów zabytków w zespołach zwartych oraz stratygrafii horyzontalnej tych cmentarzysk, na których można ją zaobserwować. Młodszy i późny okres wpływów rzymskich oraz wczesna faza okresu wędrówek ludów rysują się w tym ujęciu następująco:

- młodszy okres wpływów rzymskich obejmujący fazy C_{1a} (150/160–220/230 po Chr.), C_{1b} (220/230–260/270 po Chr.) i C₂ (260/270–300/310 po Chr.);
- późny okres wpływów rzymskich, tj. faza C₃ (300/310–360/370 po Chr.);

- wczesny okres wędrówek ludów, czyli faza D₁ (360/370–400/410 po Chr.)³.

Fazę C₃ po raz pierwszy zdefiniował H.-J. Eggers⁴ (1955), który rozumiał ją jako przejście od młodszego okresu wpływów rzymskich (C₂) do wczesnego okresu wędrówek ludów (D), t.j. od horyzontu zakrzowskiego do horyzontu *Untersiebenbrunn*. Faza ta obejmować ma cały lub prawie cały IV wiek, Eggers nie przedstawił jednak zestawu charakterystycznych dla niej zabytków.

Przypadając na czasy panowania Konstantyna Wielkiego i jego następców po początek okresu walentyniańskiego⁵, faza C₃ odpowiada więc – w sensie historycznym – późnemu antykowi.

W ujęciu K. Godłowskiego dla wschodniej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum* faza C₃ nie została

* (Od Red.) Artykuł jest zmienioną i przeredagowaną wersją tekstu zamieszczonego w *Neue Studien zur Sachsenforschung* (M. MĄCZYŃSKA 2019). Redakcja „Wiadomości Archeologicznych” zdecydowała się opublikować ten artykuł, bowiem uznała go za ważki głos w trwającej wciąż dyskusji dotyczącej schyłku kultury wielbarskiej (por. też M. MĄCZYŃSKA 2016).

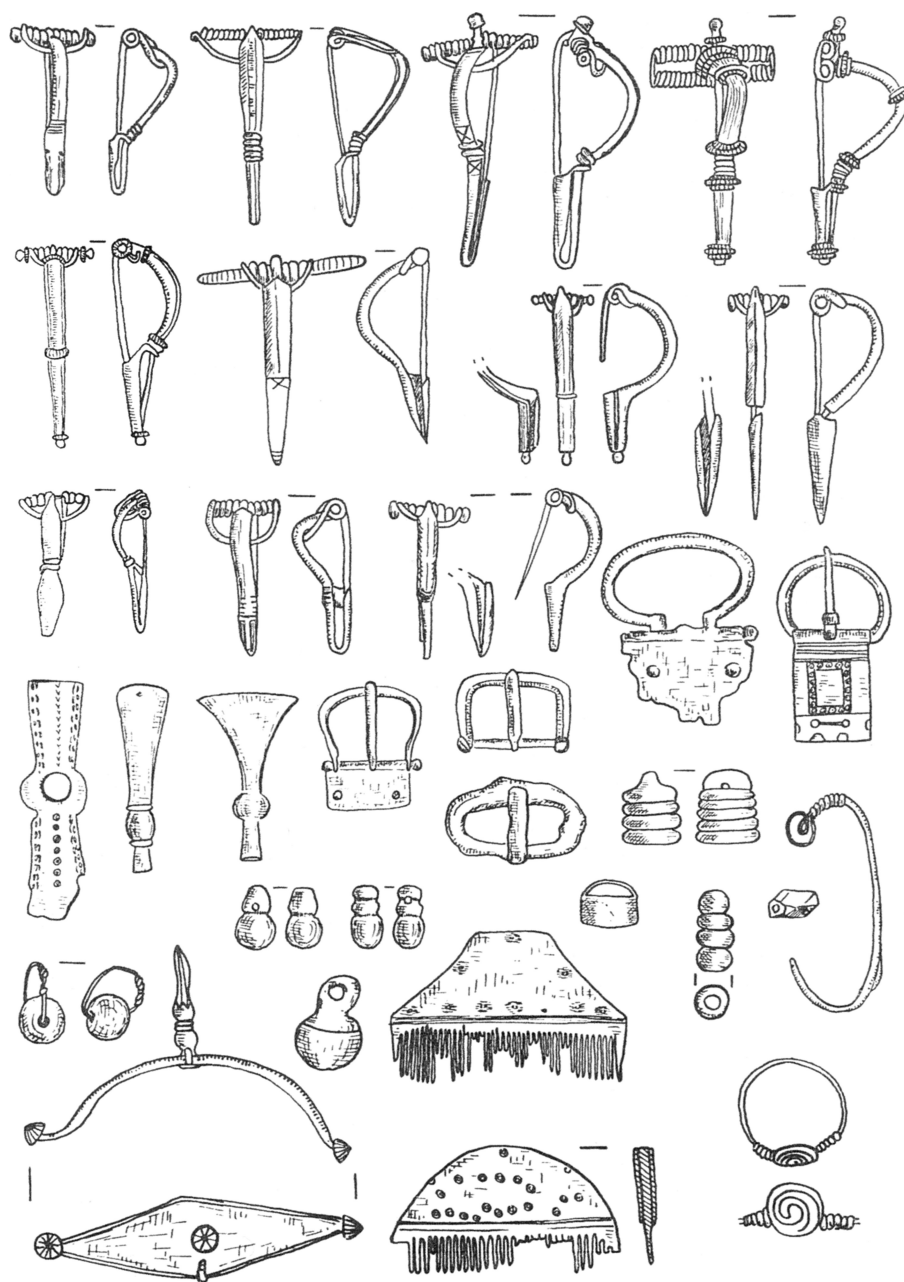
¹ H.-J. EGGERS 1951; 1955.

² K. GODŁOWSKI 1970; 1974; 1988.

³ Podział wczesnego okresu wędrówek ludów, w tym wyróżnienie jej starszej fazy (D₁), został dokonany później, głównie dzięki studiom J. Tejrała, V. Bierbrauera i M. Kazanskiego (por. niżej).

⁴ H.-J. EGGERS 1955.

⁵ J. WIELOWIEJSKI 1970, 287; J. TEJRAŁ 1992, 229; U. LUND HANSEN 1987, 31–36; 1994.

Ryc. 1. Późna faza młodszego okresu wpływów rzymskich (C₂) w kulturze wielbarskiej. Wg: K. GODŁOWSKI 1970
 Fig. 1. Late phase of Younger Roman Period (C₂) in the Wielbark Culture. After: K. GODŁOWSKI 1970

wyróżniona ze względu na brak lub bardzo niewielką liczbę dystynktywnych zabytków przewodnich⁶, przy czym autor, mając na myśli ziemie polskie, nie wykluczył możliwości jej wydzielenia w przyszłości. Trzeba tu z całym naciskiem podkreślić, że faza C₃ powinna być rozumiana jako okres późnorzymski, podczas gdy poprzedzające ją fazy C₁ i C₂ są równoznaczne z pojęciem młodszego okresu wpływów rzymskich (Ryc. 1), podczas gdy wczesny okres wędrówek ludów to faza D (Ryc. 2)⁷. Właśnie za takim ujęciem opowiadał się K. Godłowski⁸.

Problemy z oddzieleniem młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich (C) oraz wczesnego okresu wędrówek ludów (D) pojawiły się już dawno. Zdawał sobie z nich sprawę wydawca – a *de facto* współautor – opublikowanego pośmiertnie dzieła Otto Tischlera, twórcy podziału chronologicznego okresu rzymskiego⁹, Heinrich Kemke¹⁰, który zauważył, że niektóre zabytki występują w obu tych odcinkach czasowych. Erich Blume¹¹ wyróżnił dla Pomorza, rozumianego jako obszar między Odrą a Pasłęką, tj. dzisiejszej kultury wielbarskiej, fazę przej-

⁶ K. GODŁOWSKI 1970, 108; 1988, 44–45.

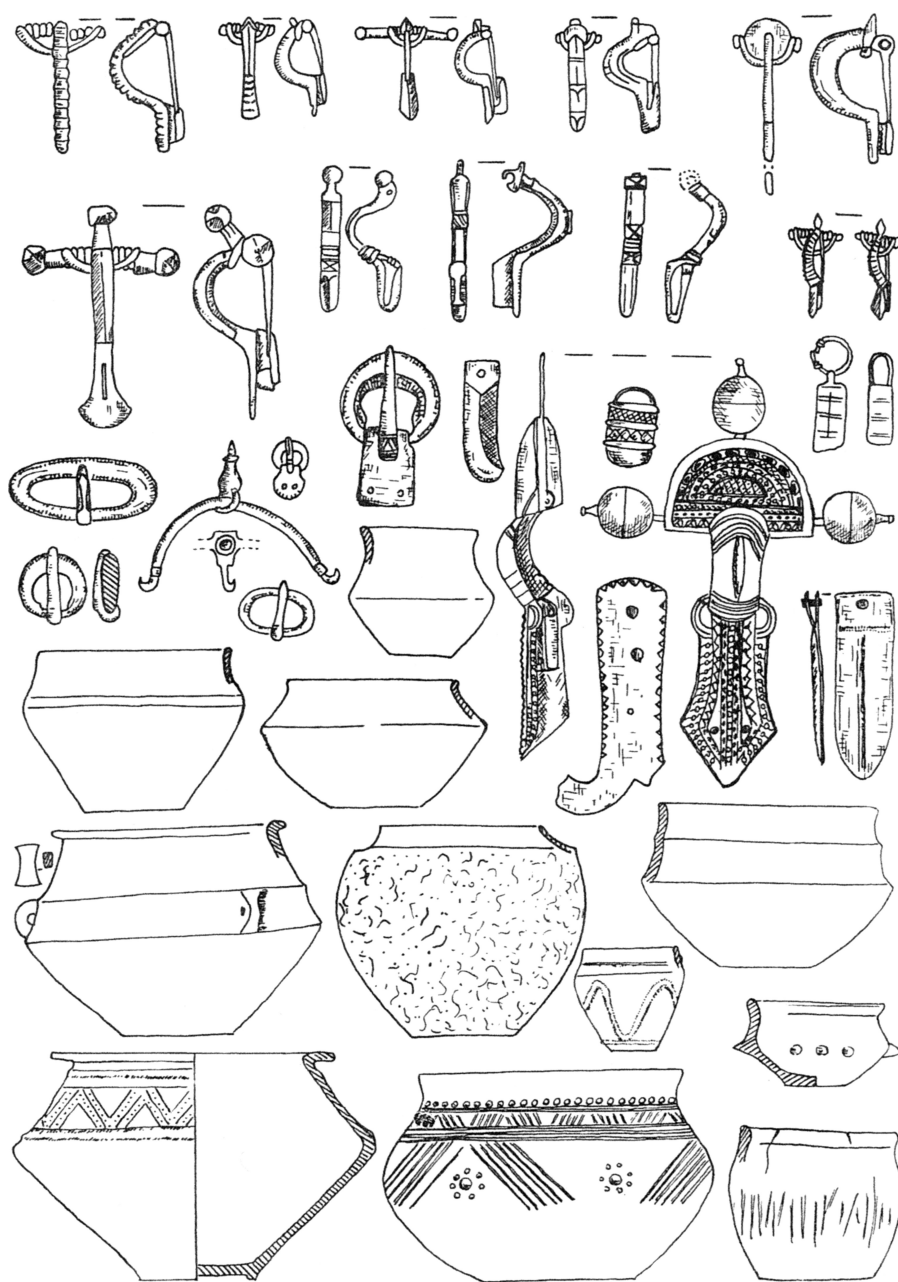
⁷ Obecnie faza D₁ – por. przyp. 2.

⁸ K. GODŁOWSKI 1992, 23, przyp. 1.

⁹ O. TISCHLER 1879; 1880.

¹⁰ O. TISCHLER, H. KEMKE 1902, 10–11.

¹¹ E. BLUME 1912, 32–37.

Ryc. 2. Wczesna faza okresu wędrówek ludów (D₁) w kulturze wielbarskiej.

Wg: K. GODŁOWSKI 1970

Fig. 2. Early phase of Migration Period (D1) in the Wielbark Culture.

After: K. GODŁOWSKI 1970

ściową od C do D. Zabytkami przewodnimi¹² tej fazy były w jego ujęciu fibule typów A.161, A.178, A.183, A.185, a także zapinki A.VI,2 z krótką pochwą oraz fibule kuszowate z podwiniętą nóżką, ale – w odróżnieniu od starszych egzemplarzy – dłuższe i z szerszym kabłąkiem¹³.

¹² Niżej stosowane są następujące podstawowe klasyfikacje zabytków: zapinki – O. ALMGREN 1923 (A.); sprzączki – R. MADYDA-LEGUTKO 1987; grzebień – S. THOMAS 1960; paciorki – M. TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985; importy rzymskie – H.-J. EGGERS 1951 (E.).

¹³ Nie jest niestety możliwe sporządzenie tablicy przedstawiającej formy opisane przez E. Blumego, gdyż w większości wypadków powołuje się on na nieilustrowane zabytki ze zbiorów dawnego *Westpreussisches Provinzialmuseum* w Gdańsku, z których przeważająca część zaginęła w czasie drugiej wojny światowej, oraz na ilustracje opublikowanych w pracy O. TISCHLERA (1879) zabytków pochodzących z ówczesnych

Dla faz C i D zarazem byłyby charakterystyczne fibule A.VI,2 z trójkątnie rozszerzoną lub rombowałą nóżką, a także te z pochwą tej samej długości co nóżka. Faza D rysuje się w ujęciu Blumego dość klarownie – jako jej formy przewodnie wymienił on fibule kuszowate z krótką pochwą, m.in. typu *Skowarcz*, zapinki z gwiazdzistą, łopatkowatą, trapezowatą i długą nóżką, z taśmowatym, równomiernie szerokim kabłąkiem, z płytką na nóżce zdobioną wkładką szklaną, owalne sprzączki ze zgrubiałą ramą, oraz jęczyczkowate i prostokątne okucia końca

Prus Wschodnich, a więc w większości z obszaru zachodniobałtyjskiego, które z kolei nie muszą – choć mogą – być identyczne z formami znanymi w kulturze wielbarskiej.

pasa¹⁴. Wciąż pozostawały w użyciu starsze formy, takie jak fibule z rozszerzoną, zakończoną trójkątnie nóżką, czy z nóżką rombowałą, zapinki A.VI,2 z pochewką tej samej długości co nóżka, w tym okazy z gąsienicowatym kabłąkiem, wreszcie kuszowate fibule z podwiniętą nóżką. Oczywiście jest więc, że w rozumieniu E. Blumego granica między fazami C i D była dość płynna, co znalazło wyraz w zastosowanej terminologii: C + CD (lata 275–325), CD (ok. roku 325), CD + D (lata 325–375) oraz D (ok. 375–400 roku)¹⁵. Problem owej płynnej granicy będzie się powtarzał w ujęciach wielu późniejszych badaczy¹⁶.

W studiach chronologicznych Kazimierza Godłowskiego¹⁷ faza C₃ została zdefiniowana jako przejściowa, pomiędzy fazami C₂ i D, ściślej jednak związana ze starszą fazą C₂. Uchwyt ma być ona zwłaszcza w kręgu nadłabskim i w Skandynawii, przede wszystkim w dzisiejszej Norwegii, a także w południowo-zachodnich Niemczech. W tym ostatnim wypadku chodzi o obszar ekspansji Alanów do *agri decumates*, w 2. połowie III wieku utracony na ich rzecz przez cesarstwo Zachodu. Dla fazy C₃ Godłowskiego charakterystyczne są fibule z guzkiem na główce (*Bügelknopffibeln*) i owalne sprzączki z ramą równomiernej grubości, które jednak w Europie Środkowej nie tworzą jego zdaniem zwartego horyzontu. Mimo to wyróżnił on pewne formy typowe dla fazy C₃¹⁸, opierając się na znaleziskach z środkowych Niemiec, przede wszystkim z wielkiego cmentarzyska w Pritzler w Meklemburgii¹⁹. Chodzi tu o środkowoniemiecką grupę grobów inhumacyjnych późniejszych i uboższych niż horyzont *Hassleben-Leuna*, a wcześniejszych niż grupa niemberska. Dla kultury wielbarskiej i innych stref środkowoeuropejskiego *Barbaricum*, jak kultura przeworska i krąg zachodniobałtyjski, K. Godłowski nie widział możliwości wyróżnienia fazy C₃, uzasadniając to jej krótkim trwaniem i przejściowym charakterem.

W pracy Erwina Kellera (1974)²⁰ poświęconej materiałom z południowo-zachodnich Niemiec zostały scharakteryzowane zarówno formy przewodnie fazy C₃, jak również występujące w fazach C₃ i D. Także i ten autor podkreślał, że „na wielu obszarach młodszy okres rzymski niepostrzeżenie przechodzi w okres wędrówek ludów”²¹. Za formy szczególnie charakterystyczne dla fazy C₃ uznał *Bügelknopffibeln*, formę nową, w fazie C₂ jeszcze nieznaną, owalne sprzączki z ramą o jednakowej szerokości i fibule z tarczkami na kabłąku i nóżce. Te ostatnie

jednak, podobnie jak fibule ze spiczastą lub trójkątnie zakończoną nóżką i grzebienie z trójkątnym uchwytem, nie muszą być typowe tylko dla fazy C₃. Duże znaczenie ma tutaj grób z Wormacji (Worms-Kirschgarten) w Nadrenii, w którym znaleziono dwie zapinki A.VI,2 z nóżkami trójkątnymi typu 4b Kellera, wczesną *Bügelknopffibel* i brązową monetę Konstancjusza II, wybitą w latach 341/346²².

Podobną wagę dla możliwości wydzielenia fazy C₃ mają, wprawdzie nieliczne, skandynawskie groby z monetami, takie jak Nystrup na Zelandii, z dwoma denarami Konstantyna Wielkiego (306–337) i solidem Konstansa (337–350), Åk w prowincji Møre og Romsdal w Norwegii, z barbarzyńską imitacją solida Magnencjusza (350–353), czy Lilla Jored w Västra Götaland w Szwecji, z imitacjami monet z okresu konstantyńskiego²³, także grób z Årslev na Fionii, z imitacją monety Gety (209–211) wybitą około 300 roku²⁴ i skarb z Brangstrup, także na Fionii, ze świeżo wybitymi monetami końcowymi Konstantyna Wielkiego (306–337)²⁵. Tylko nieliczne szklane czy metalowe przedmioty z tych zespołów znajdują dobre odpowiedniki na terenie kultury wielbarskiej; do niewielu wspólnych form należą fibule z tarczkami i pucharki szklane typu E.233 / Straume IV. Niemniej zabytki ze skandynawskich grobów datowanych monetami są stylistycznie porównywalne z odpowiednimi formami z obszaru kultury wielbarskiej.

Dalszym krokiem ku zdefiniowaniu fazy C₃ jest praca Jaroslava Tejrala²⁶, według którego faza ta w środkowej Europie rozpoczyna się wraz z pojawieniem się *Bügelknopffibeln*, zapinek z prostokątną tarczką na główce, późnych fibul A.VI,2 z prostokątną nóżką, owalnych, często żelaznych sprzączek z ramą o równomiernej szerokości lub lekko tylko zgrubiałą, brązowych sprzączek z „torebkowatą” ramą, pucharków szklanych typu E.230 / *Kowalki*²⁷ i grzebieni z trójkątnym uchwytem. Dla późniejszego stadium tej fazy charakterystyczne są *Bügelknopffibeln* ze stożkowatym, grzybkowatym lub facetywanym guzkiem na główce, fibule z półkolistą tarczką na główce i wczesne garnitury do pasa zdobione stempekami lub głębokim wycinaniem. J. Tejral²⁸ porównał także materiały środkowoeuropejskie ze znaleziskami z późnej fazy kultury czerniachowskiej, w której oprócz form charakterystycznych dla fazy C₂, jak fibule typu A.168 z wąskim kabłąkiem i prostą nóżką, fibule A.VI,2 z rombowałą nóżką oraz pucharki szklane typu E.220 / *Gąskowo* pojawiają się nowe typy, jak fibule kuszowate

¹⁴ E. BLUME 1912, 37–41, 57–58.

¹⁵ E. BLUME 1912, s. 147.

¹⁶ Por. M. MAĆZYŃSKA 2016.

¹⁷ K. GODŁOWSKI 1970, 64–97; 1974, 38–48; 1988, 44–46.

¹⁸ K. GODŁOWSKI 1970, tabl. XVII:1–6.

¹⁹ E. SCHULD 1955.

²⁰ E. KELLER 1974.

²¹ E. KELLER 1974, 264.

²² E. KELLER 1974, 272, ryc. 11.

²³ U. LUND HANSEN 1971; 1987, 33–34.

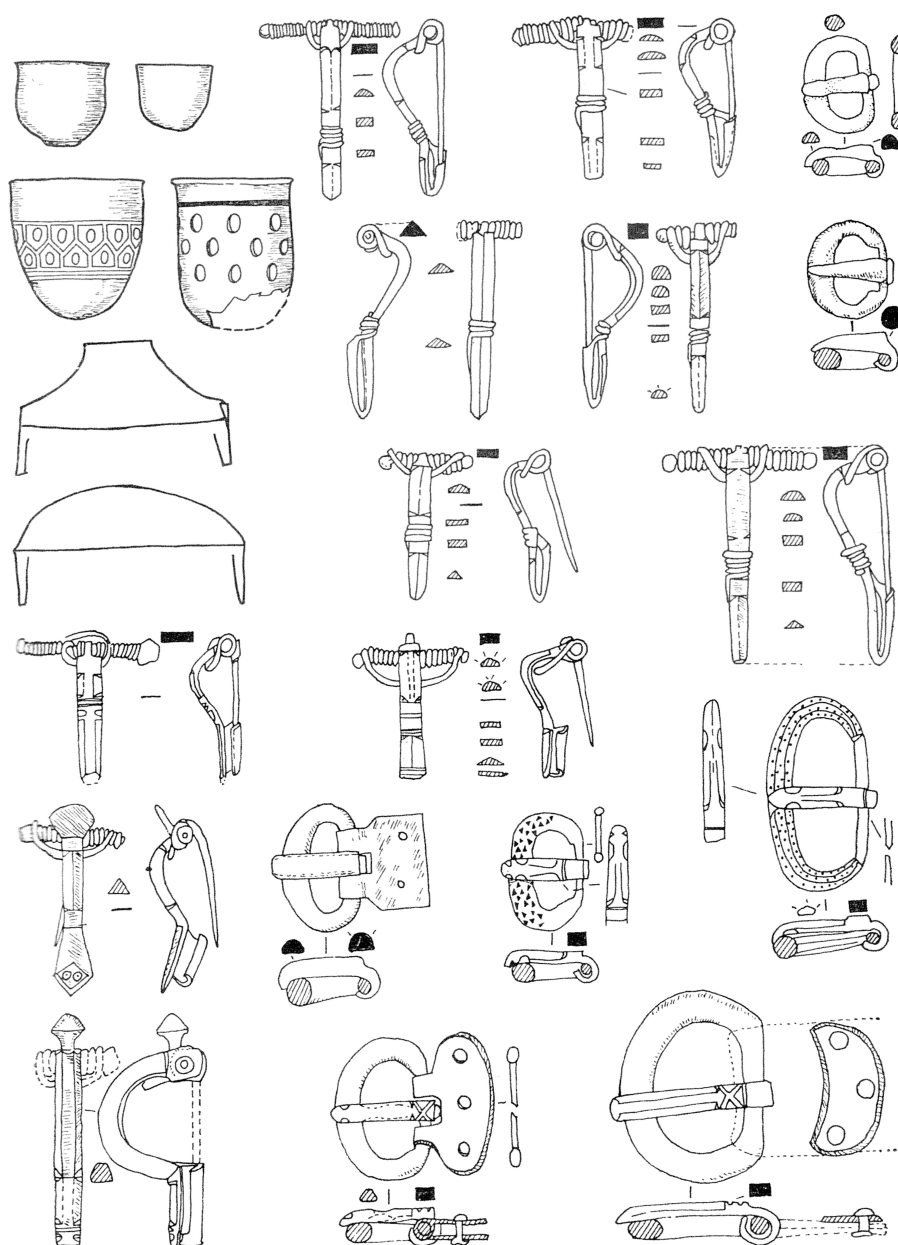
²⁴ M.B. MACKEPFRANG 1940.

²⁵ M.B. HENRIKSEN 1992.

²⁶ J. TEJRAL 1992, 227–238.

²⁷ Szczegółowo: I.O. GAVRITUHIN 2011, 43–45 – tam starsza literatura.

²⁸ J. TEJRAL 1986, 182–187; 1992, 239–244.

Ryc. 3. Faza C₃ w kulturze czerniachowskiej.

Wg: E.L. GOROHOVSKIJ 1988

Fig. 3. Phase C₃ in the Chernyakhov Culture.

After: E.L. GOROHOVSKIJ 1988

z szerokim kabłąkiem wariantu 3 Ambroza, małe fibule blachowate, owalne sprzączki z lekko zgrubiałą ramą, grzebienie typu III z uchwytem dzwonowatym i typu I z wysokim półkolistym uchwytem oraz szklane pucharki typu E.230 / Kowalki.

Z kolei Volker Bierbrauer wyróżnia fazę C₃ *jung* – młodsze stadium fazy C₃, które definiuje jako fazę końcową klasycznej kultury czerniachowskiej, która poprzedza jego fazę *Villafontana*, synchronizowaną z fazą D₁.²⁹

Próby periodyzacji kultur czerniachowskiej i Sântana de Mureș podejmowane były od dawna, czy to na podstawie stratygrafii horizontalnej cmentarzysk³⁰, czy to ana-

lizy charakterystycznych zabytków dla poszczególnych faz³¹, przy czym największym zainteresowaniem cieszyła się końcowa faza obu kultur.³² Najszerzej został zaakceptowany podział Evgenija L. Gorohovskiego³³, który podjął próbę zsynchronizowania faz kultury czerniachowskiej z chronologią Eggersa/Godłowskiego i wydzielił w obrębie późnego stadium tej kultury trzy fazy. W fazie *Kosanovo* (C₃) używane być miały późne fibule kuszowate z podwiniętą nóżką, *Bügelknopffibeln*, sprzączki z lekko zgrubiałą ramą, w tym z torebkowatą skuwką, grzebienie

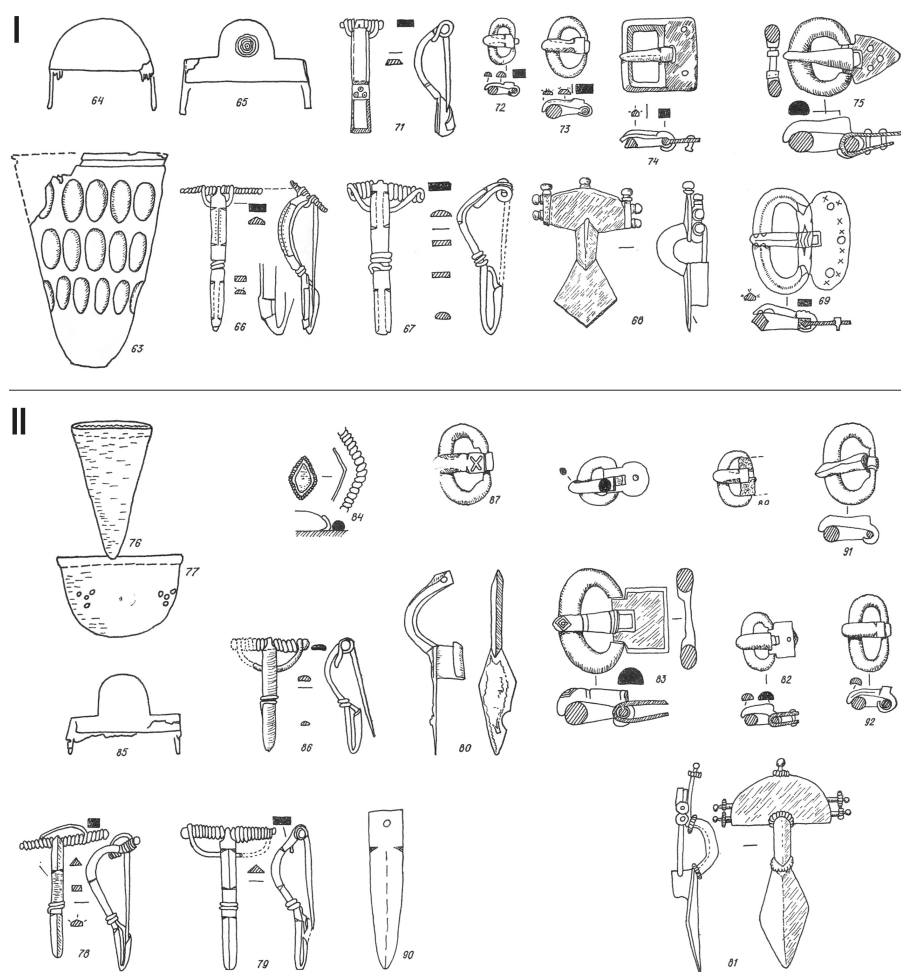
²⁹ M. KAZANSKI, R. LEGOUX 1988; R. HARHOIU 1998; I. IONIȚĂ 1998; I.O. GAVRITUHIN 2011; M. LJUBIČEV 2017.

³⁰ M. KAZANSKI, R. LEGOUX 1988; R. HARHOIU 1999; M. SHCHUKIN, O. SHAROV 1999; I.O. GAVRITUHIN 1999; 2007; 2017; M.V. LÛBIČEV, Ě. ŠUL'TCE, E.I. GELLA 2019.

³¹ E.L. GOROHOVSKI 1988.

²⁹ V. BIERBRAUER 1992, 264; 1991.

³⁰ V. BIERBRAUER 1980; I. IONIȚĂ 1986; M.B. ŠUKIN, T.A. ŠERBAKOVA 1986; O.V. ŠAROV 1992.

Ryc. 4. Faza D₁ w kulturze czerniachowskiej: I – faza Maslovo; II – faza Žuravka.

Wg: E.L. GOROHOVSKIJ 1988

Fig. 4. Phase D₁ in the Chernyakhov Culture: I – Maslovo phase; II – Žuravka phase.

After: E.L. GOROHOVSKIJ 1988

typu I z trapezowatym uchwytem, a także szklane pucharki typu E.230 i zbliżonymi do typu E.222 (Ryc. 3). W fazie Maslovo (późna faza C₃ / wczesna faza D₁) zanikają *Bügelknopffibeln*, a pojawiają się wczesne fibule blachowate, sprzączki z silnie zgrubiałą ramą, grzebienie typu III i pucharki szklane typu E.237. Wreszcie dla fazy Žuravka (D₁) charakterystyczne są m.in. fibule blachowate z wydłużoną nóżką (Ryc. 4).

Inną próbę podjęli Olga A. Gej i Igor A. Bażan³⁴, którzy jednak nie zsynchronizowali swego podziału z systemem środkowoeuropejskim – w obrębie późnej fazy kultury czerniachowskiej wydzielili oni okresy 3. (310/320–350/355) oraz 4. i 5. (350/355–410/420). Dystynktywne zabytki okresu 3. odpowiadają fazie C₃, a niektóre, jak *Bügelknopffibeln*, fibule A.VI,2 z prostą nóżką czy owalne sprzączki z ramą równej szerokości, występują nadal w okresie 4. i 5. Pozostałe wyznaczniki okresów 4. i 5., jak fibule blachowate z wydłużoną nóżką, grzebienie typu III i naczynia szklane typów E.233–238, są charakterystyczne już tylko dla fazy D₁³⁵.

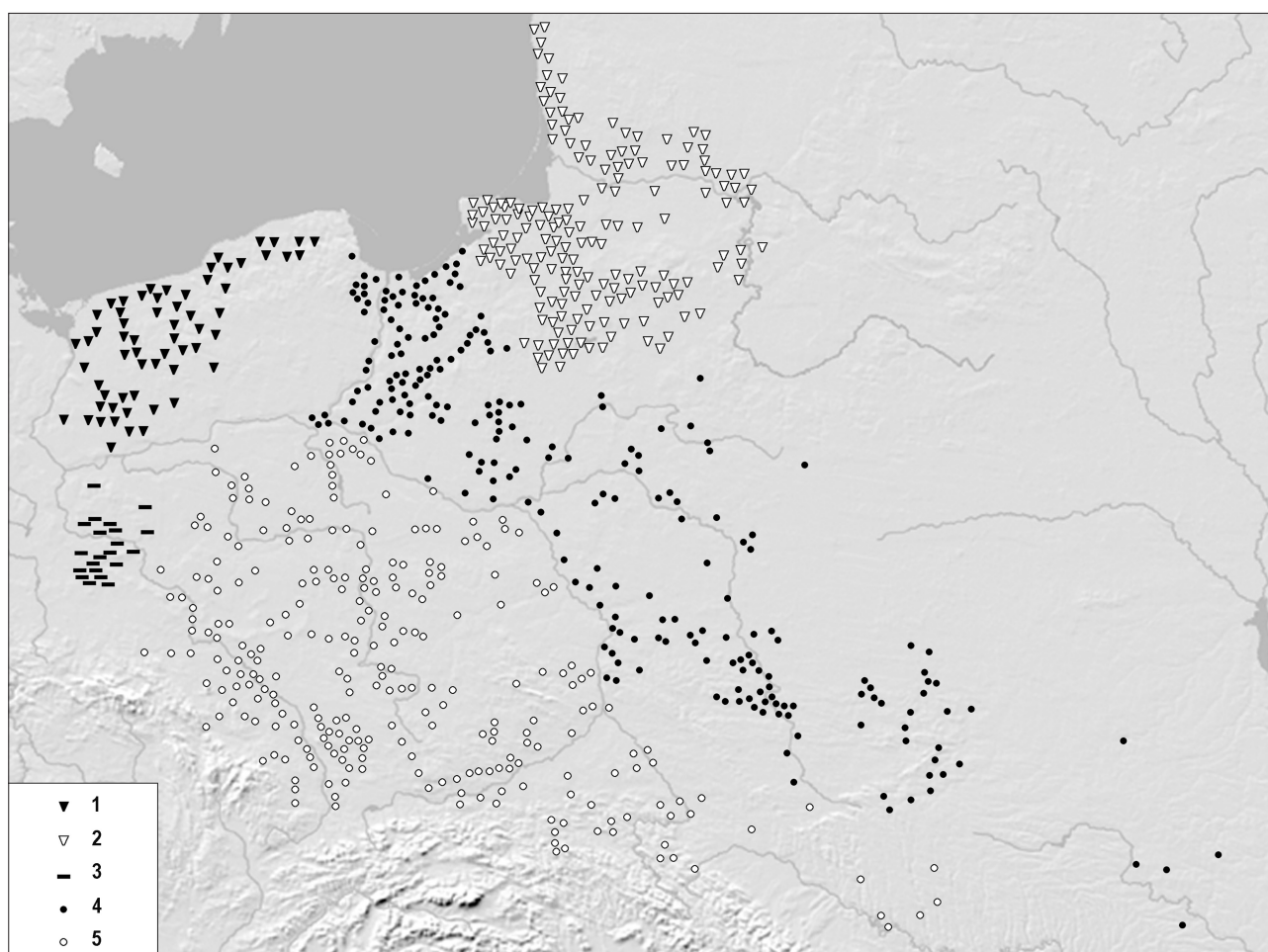
Oleg V. Petrauskas³⁶ oparł swój podział chronologiczny kultury czerniachowskiej nie tylko na współwystępowaniu zabytków, ale także na stratygrafii horyzontalnej dwóch cmentarzysk, Kosanova i Gavrilovki, wydzielając na pierwszym z nich trzy, a na drugim dwie fazy użytkowania. W Kosanove faza środkowa, a w Gavrilovce pierwsza, odpowiadają fazom C₂–C₃, podczas gdy odpowiednio faza późna i druga na tych nekropolach obejmują częściowo fazy C₃ i D₁. Jako charakterystyczne dla fazy C₃ wymienione są tu przede wszystkim pucharki szklane typów E.211–213, E.220–221, E.230 i typu *Gavrilovka* 35 według G. Raua³⁷, przy czym czas trwania pucharek typu E.230 obejmuje także fazę D₁. Z innych form typowych dla C₃ Petrauskas wymienia fibule typów A.161 oraz A.162 i A.168 z facetowanym kabłąkiem, które w grobach kultury czerniachowskiej współwystępują czasem z monetami z IV wieku, jak w Ozernoe, grób niszowy 1 (Konstantyn Wielki: 306–337, i Julian: 361–363), i w Sovhoze 10, grób 55 (Maksymian: 305–311). Wśród grzebieni dominują półkoliste z wysokim uchwytem i trapezowate, wśród sprzączek typ Keller A i podłużne owalne egzem-

³⁴ O.A. GEJ, I.A. BAŽAN 1997, 43–49.

³⁵ V. BIERBRAUER 1980; I. IONIȚĂ 1986; M.B. ŠUKIN, T.A. ŠERBAKOVA 1986; O.V. ŠAROV 1992.

³⁶ V. PETRAUSKAS 2004.

³⁷ G. RAU 1972, 167, ryc. 76.

Ryc. 5. Kulture młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich we wschodniej części środkowoeuropejskiego *Barbaricum*. 1 – grupa dębczyńska; 2 – krąg zachodniobałtyjski; 3 – kultura luboszycka; 4 – kultura wielbarska; 5 – kultura przeworska.

Grafika: I. Jakubczyk (wg mapy V. BIERBRAUERA 1994)

Fig. 5. Cultures of the Younger and Late Roman Period in eastern part of central European *Barbaricum*. 1 – Dębczyno Group; 2 – West Balt Circle; 3 – Luboszyce Culture; 4 – Wielbark Culture; 5 – Przeworsk Culture. Graphics: I. Jakubczyk (based on map from V. BIERBRAUER 1994)

plarze z niezbyt zgrubiałą ramą. W swych późniejszych pracach O. Petrauskas i współautorzy³⁸ traktują już fazę C₃ jako samodzielna.

W monografii cmentarzyska w Nagornoe nad dolnym Dunajem opracowanie chronologii jest dziełem Aleksandra A. Vasil'eva³⁹. Na podstawie współwystępowania zabytków datujących wydzielił on trzy fazy, z których dwie pierwsze można synchronizować z fazą C₃.

Tak więc faza C₃ nie tylko coraz wyraźniej zauważana jest w materiałach kultury czerniachowskiej, ale w pewnych wypadkach sugerowana jest także możliwość jej wewnętrznego podziału.

Ostatnio szczegółowy i zarazem krytyczny przegląd chronologii skandynawskiej od fazy C₂ po fazę D₂ przedstawił Andreas Rau⁴⁰. Faza C_{3a} została tu określona jako

post *C2-zeitlich*, podczas gdy dla fazy C_{3b} (kontynentalnej D₁) typowe mają być fibule typów *Nydam* i *Haraldsted*, późne naczynia szklane ze szlifowanym ornamentem i monety emitowane do połowy IV wieku. Prócz owej rozbieżności pomiędzy chronologią skandynawską a „kontynentalną”, czyli definiowania wyznaczników faz C₃ i D₁, trudność synchronizacji z materiałami kultury wielbarskiej polega na tym, że na Pomorzu, prócz jednego okazu typu *Nydam* z grupy dębczyńskiej, zapinki obu wymienionych typów nie występują.

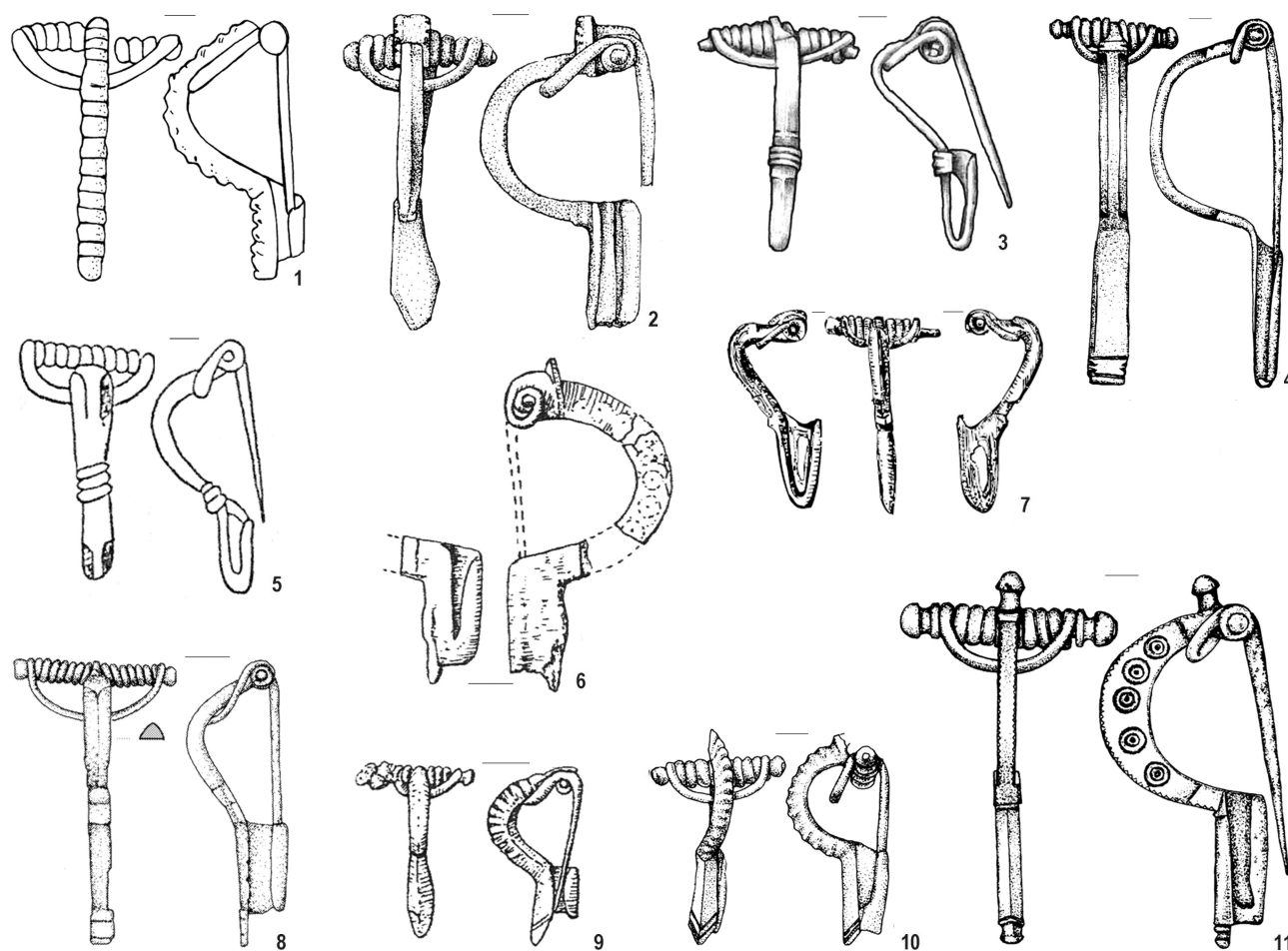
W miarę upływu lat, podczas których doszło do powszechnej akceptacji systemu Eggersa/Godłowskiego, pojawiły się nowe próby chronologicznego podziału poszczególnych jednostek kulturowych z obszaru dzisiejszej Polski, wszystkie oparte na tym systemie, z wyróżnionymi fazami zsynchronizowanymi z podstawowym podziałem.

Fazy kultury luboszyckiej wyróżnił Grzegorz Domański – w jego ujęciu jej faza III obejmuje całą środkowoeuropejską fazę C₂ i trwa do początku okresu wędrówek ludów, a faza IV okres do końca IV lub do początków

³⁸ O.V. PETRAUSKAS, R.G. ŠIŠKIN 2010, 22, ryc. 3; D.P. KUŠTAN, O.V. PETRAUSKAS 2011, ryc. 27.

³⁹ A.A. VASIL'EV 2017.

⁴⁰ A. RAU 2010; 2014.

Ryc. 6. Faza C₃ w kulturze wielbarskiej.

Fig. 6. Phase C₃ in the Wielbark Culture.

Pruszcz Gdański 5, grób/grave VII (1), grób/grave 12A (4), grób/grave 18 (11); Węgrowo, grób/grave 2 (2), grób/grave 34 (10); Szelków Nowy, grób/grave 130 (3); Malbork-Wielbark, grób/grave 245 (5); Ceele, grób/grave 359 (6), grób/grave 100B (9); Nowy Targ, grób/grave 154 (7); Grzybica, grób/grave 91 (8). Wg/After: M. PIETRZAK, L. CYMEK, F. ROŻNOWSKI 2015 (1, 4, 11), M. KURZYŃSKA 2013 (2, 10), R. PROCHOWICZ 2013 (3), R. SCHINDLER 1940 (5), J. JASKANIS 1996 (7, 9), P. FUDZIŃSKI, E. FUDZIŃSKA 2013 (7), K. HAHUŁA, R. WOŁĄGIEWICZ 2001 (8). Ca^{7/10} w.n.

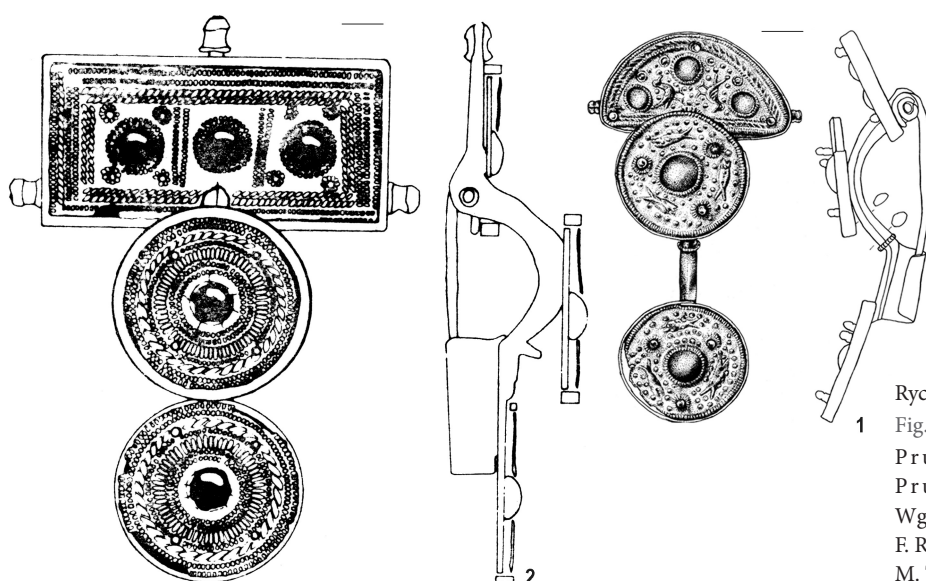
V wieku⁴¹. Grupa dębczyńska, która na środkowym Pomorzu zastąpiła kulturę wielbarską, ma własny podział chronologiczny począwszy od schyłku fazy C_{1a}⁴². Zgodnie z nim koniec fazy Ib może obejmować także już fazę C₃, faza IIa odpowiada fazie D i początkom fazy E, a faza IIb rozpoczyna się od końca V i trwa do początków VI wieku. Według H. Machajewskiego starsze stadium grupy dębczyńskiej odpowiada fazom C₂ i C₃; jego wyznacznikami są m.in. fibule typu A.185, A.VI, 2 z wąską nóżką i tzw. fibule nadłabskie (A.VI, 2 z klinowatą nóżką). W późniejszym horyzoncie pojawiają się już wyroby typowe dla okresu wędrowek ludów. „Czysta” faza C₃ nie została, jak dotąd, w grupie dębczyńskiej wyodrębniona.

Chronologia grupy masłomęckiej, począwszy od fazy B₂/C₁ zajmującej Kotlinę Hrubieszowską, została opracowana przez Andrzeja Kokowskiego⁴³. Oprócz podstawowych metod wymienionych na wstępie zostały tu wykorzystane stratygraficzne układy obiektów grobowych, zaobserwowane na cmentarzyskach tej grupy. Autor wydzielił w grupie masłomęckiej fazę F, odpowiadającą fazie C₃, fazę G, czyli przełom faz C₃/D₁, oraz fazę H, synchroniczną z fazą D₁⁴⁴. Dla fazy F charakterystyczne są fibule typu A.172, z blaszkowym zaczepem podwiniętej nóżki, zwłaszcza te z szerokim kabłąkiem, fibule z kabłąkiem gąsienicowatym, krótkie i szerokie zapinki typu A.161, pucharki szklane typu I według E. Straume, wreszcie niebieskie dwustozkowate i również niebieskie,

⁴¹ G. DOMAŃSKI 1979, 89–106; 2011.

⁴³ A. KOKOWSKI 1995; 1998; 1999.

⁴⁴ A. KOKOWSKI 1995, 28–33.

Ryc. 7. Faza C₃ w kulturze wielbarskiej.

1 Fig. 7. Phase C₃ in the Wielbark Culture. Pruszcz Gdański 5, grób/grave 17 (1), Pruszcz Gdański 7, grób/grave 150 (2). Wg/After: M. PIETRZAK, L. CYMEK, F. ROŻNOWSKI 2015 (1), M. PIETRZAK, M. TUSZYŃSKA 1988 (2). Ca 7/10 w.n.

skręcone wokół własnej osi paciorki szklane, a także paciorki z kamieni półszlachetnych, zwłaszcza z chalcedonu. Wyznacznikami fazy G są natomiast warianty fibul typu A.162 z wąską nóżką (typ ZG64), małe zapinki blachowate, grzebienie typu III, zdobione wisiorki wiaderkowate i paciorki zawieszane na kółkach.

Periodyzacja kultur kręgu zachodniobałtyjskiego stała się przedmiotem badań Wojciecha Nowakowskiego⁴⁵ i Anny Bitner-Wróblewskiej⁴⁶. Na podstawie korelacji zespołów zwartych i stratygrafii horyzontalnej cmentarzysk kultury Dollkeim-Kovrovo W. Nowakowski⁴⁷ wyróżnił sześć jej faz, przy czym faza 4. odpowiada środkowoeuropejskiej fazie C₃, określonej tu jako wczesne stadium fazy D, i datowana jest na pierwsze trzy ćwierci IV wieku. Faza 5., odpowiadająca fazie D, obejmuje okres od końca IV po początek lub całą pierwszą połowę V wieku, zaś faza 6. trwa od drugiej połowy V po początki VI wieku, kiedy to kultura Dollkeim-Kovrovo przestała istnieć. A. Bitner-Wróblewska⁴⁸ zestawiała systemy chronologiczne stosowane dla Skandynawii, kręgu zachodniobałtyjskiego i grupy dębczyńskiej. Zróżnicowanie materiałów, a także metod zastosowanych przy zdefiniowaniu owych systemów powoduje, że ścisła korelacja pomiędzy nimi jest bardzo utrudniona. Dzięki wydzieleniu dwóch horyzontów, *Sösdala* i sambijskiego, dla przedmiotów metalowych zdobionych ornamentyką stempelkową Autorce udało się zsynchronizować materiały skandynawskie i zachodniobałtyjskie. Wydzieliła ona pięć faz: fazę 0,

odpowiadającą środkowoeuropejskiej fazie C₃, fazy 1.–3., odpowiadające fazie D, fazę 4., obejmującą przełom faz D i E, oraz fazę 5. – późny okres wędrówek ludów.

Datowanie materiałów zachodniobałtyjskich i grupy elbląskiej późniejszych niż faza D₁ opiera się, jak do tej pory, na podziale fazy E opartym na sekwencji rozwojowej fibul płytowych od połowy V, poprzez VI, w głąb VII wieku⁴⁹.

Periodyzacja okresu wędrówek ludów na obszarze Polski opiera się na środkowoeuropejskiej chronologii Eggensa/Godłowskiego oraz – dla późniejszych faz tego okresu – chronologii Tejrąla, natomiast dla niektórych obszarów (krąg zachodniobałtyjski, kultura luboszycka, grupa dębczyńska) stosowane są systemy lokalne.

W studiach nad chronologią ziem polskich podstawowe znaczenie ma możliwość oddzielenia fazy C₃, czyli okresu późnorzymskiego, od fazy D, a ściślej biorąc D₁, czyli wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. W całości obie te fazy obejmują okres maksymalnie od 310 do 420 roku, a więc ponad sto lat, i obecnie nie jest już słuszne traktowanie właściwego im zespołu zabytków datujących jako zwartej całości. Operowanie nazwą „faza D”, tak częste w dotychczasowej literaturze, nie znajduje dłużej uzasadnienia, gdyż u schyłku fazy D₁, czyli na początku V wieku, zanika większość kultur archeologicznych zajmujących ziemie polskie, a w późniejszych fazach okresu wędrówek ludów na obszarach dotychczas zajmowanych przez kultury przeworską, wielbarską, luboszycką i grupę masłomęcką (Ryc. 5) do czasu pojawienia się Słowian mamy do czynienia z innym, bardzo słabo dotąd zbadanym osadnictwem, które znamy jedynie z niewielu zespołów grobowych i coraz liczniejszych znalezisk luźnych, zwykle odkrywanych jednak „przypadkowo” przy

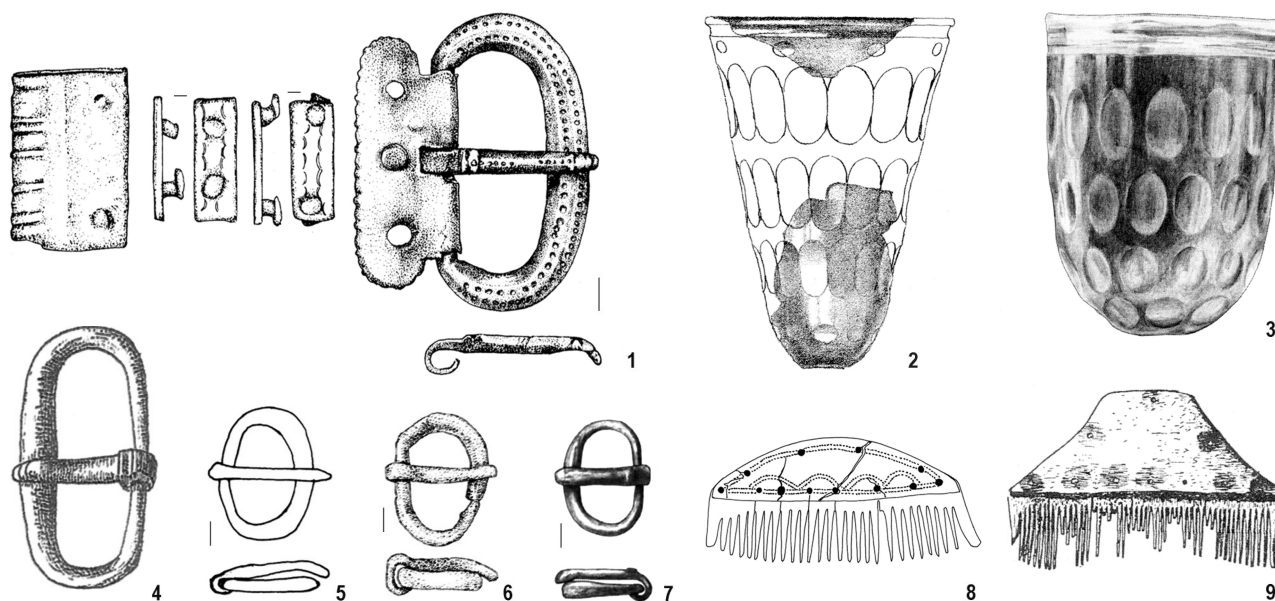
⁴⁵ W. NOWAKOWSKI 1996 – dla kultury Dollkeim-Kovrovo; 2007 – dla kultury bogaczewskiej; 2000 i 2009 – dla grupy olsztyńskiej.

⁴⁶ A. BITNER-WRÓBLEWSKA 2001 – dla całego kręgu zachodniobałtyjskiego; 2007a, 2007b i 2009 – dla kultury bogaczewskiej i grupy olsztyńskiej.

⁴⁷ W. NOWAKOWSKI 1996, 48–55, tabl. 107.

⁴⁸ A. BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 14–19, 89–120, tabl. II, LIX.

⁴⁹ J. KOWALSKI 1991; 2000.

Ryc. 8. Faza C₃ w kulturze wielbarskiej.

Fig. 8. Phase C₃ in the Wielbark Culture.

Pruszcz Gdański 5, grób/grave 26 (1), grób/grave VII (5), grób/grave 4 (8); Kozłówek, grób/grave VI (2); Kleszewo, grób/grave 884 (3, 7); Niedanowo, grób/grave 520 (4); Węgrowo, grób/grave 56 (6); Brulino-Koski, grób/grave 24 (9).
Wg/After: M. PIETRZAK, L. CYMEK, F. ROŻNOWSKI 2015 (1, 5, 8), J. HEYDECK 1892 (2), M. WOŹNIAK 2011 (3), W. ZIEMLIŃSKA-ODOJOWA 1999 (4), M. KURZYŃSKA 2013 (6), A. KEMPISTY 1968 (9). 1, 4–7 – ca 7/10 w.n.; 2, 3, 8, 9 – ca 1/3 w.n.

pomocy wykrywaczy metali. Inna sytuacja panuje na środkowym Pomorzu, gdzie pojawiają się enklawy ludności skandynawskiej⁵⁰, a jeszcze inna w kręgu zachodniobałtyjskim. Tu po fazie D₁ zanika osadnictwo kultury bogaczewskiej, w okolicach Suwałk i Gołdapi trwają nadal cmentarzyska kultury sudowskiej, a grupa olsztyńska od drugiej połowy VI wieku zostaje poddana silnym wpływom wczesnosłowiańskim⁵¹.

Wydaje się, że w świetle nowo opublikowanych materiałów późnorzymskich, kulturą, którą można poddać studiom nad jej wyróżnieniem fazy C₃ (rozumianej zgodnie z podaną wyżej definicją), jest kultura wielbarska. Kultura przeworska, w okresie późnorzymskim i wczesnej fazie okresu wędrówek ludów zajmująca bardzo rozległe obszary południowej i środkowej Polski, nie dostarczyła natomiast, jak dotąd, materiałów, które pozwalałyby na wyróżnienie w jej obrębie fazy C₃. Nie dały takiej możliwości ani niedawno opublikowane precyzyjna analiza stratygrafii horyzontalnej cmentarzyska w Opatowie⁵² i prezentacja chronologii nekropoli w Mokrej⁵³ – stanowisk położonych w dorzeczu Liswarty – ani poprzednie studia nad końcową fazą kultury przeworskiej⁵⁴.

W literaturze przedmiotu dotyczącej kultury wielbarskiej powtarzają się pojęcia „C₃–D”, „C₃/D₁” lub nawet „C₂–D”, sprawiające zresztą wrażenie dobrze zakorzenionych. Trzeba jednak podkreślić, że pojęcie fazy D w sensie używanym przez K. Godłowskiego i R. Wołągiewicza nie jest już dziś aktualne, gdyż w świetle ustaleń J. Tejrala⁵⁵ i V. Bierbrauera⁵⁶ wczesny okres wędrówek ludów powinien być określany jako faza D₁. Oczywiście, znanych jest nam kilkaset grobów, których inwentarzy nie da się datować dokładniej, niż na okres późnorzymski i wczesną fazę okresu wędrówek ludów.

Na podstawie 885 zespołów grobowych z co najmniej dwoma typami zabytków przewodnich Ryszard Wołągiewicz⁵⁷ wydzielił w kulturze wielbarskiej sześć grup chronologicznych. Grupę 5., dla której charakterystyczne są fibule typu A.168, zapinki z podwiniętą nóżką z zaczepem (typ A.172), zapinki A.VI,2 z tarczką na nóżce i pucharki szklane typu Gąskowo, trzeba synchronizować z fazą C₂. Z zapinkami typu A.168 współwystępują też niekiedy fibule z gąsienicowatym kabłąkiem, datowane głównie na fazę C₃. Grupa 6. obejmować ma fazy C₃–D, ale występowanie w niej pucharków typu E.234 / Ługi⁵⁸

⁵⁰ H. MACHAJEWSKI 1992b; 1995; 2003; J. SCHUSTER 2015.

⁵¹ W. NOWAKOWSKI 2001, 427–429; V. HILBERG 2009, 341–342.

⁵² R. MADYDA-LEGUTKO, J. RODZIŃSKA-NOWAK, J. ZAGÓRSKA-TELEGA 2010; 2011.

⁵³ M. BIBORSKI 2010.

⁵⁴ M. MĄCZYŃSKA 1998; 1999a; 1999b.

⁵⁵ J. TEJRAL 1988; 1997.

⁵⁶ V. BIERBRAUER 1980; 1991.

⁵⁷ R. WOŁĄGIEWICZ 1993, 24n.

⁵⁸ Szczegółowo: I.O. GAVRITUHIN 2011, 46–47, gdzie starsza literatura.

i *Bügelknopffibeln* wskazuje, że część przypisanych jej zabytków wiąże się raczej z fazą C₃.

Opartą na zestawieniu R. Wołagiewicza tabelę seriacyjną zbudował Jörg Kleemann⁵⁹. Jako zabytki przewodnie fazy C₃ wymienia on koliste sprzączki typu C13, fibule z trzema tarczkami, wisiorki z miniaturowymi kluczami, zapinki A.172 i zapinki z gąsienicowatym kabłąkiem, owalne sprzączki H11/14 i zapinki A.161. Fazę D₁ wyznaczać mają języczkowate i asymetryczne okucia końca pasa, sprzączki H26–27/29, zapinki z łopatkowatą nóżką typu I. według A. Bitner-Wróblewskiej⁶⁰, grzebienie typu III oraz brązowe noże i nożyce. Baza materiałowa owej tabeli jest jednak bardzo wąska, gdyż autor podaje dla fazy C₃ zaledwie osiem zespołów, a dla fazy D₁ – 18; ponadto wspomniane wisiorki, noże i nożyce występują także we wcześniejszych fazach kultury wielbarskiej.

Temu samemu autorowi udało się na podstawie zachowanego planu cmentarzyska w Malborku-Wielbarku wyróżnić we wschodniej części nekropoli niewielką gru-

pę grobów wyłącznie popielnicowych z resztkami stosu, odległą o ok. 10 m od wielkiego birytualnego obiektu grzebalnego z przewagą pochówków inhumacyjnych. Te groby popielnicowe, formy niespotykanej wcześniej na cmentarzysku, zawierały zabytki uznane przezeń wcześniej za charakterystyczne dla fazy C₃ i – nieliczne – dla fazy D₁⁶¹. W tejże wschodniej części, ale dalej na północ, wśród grobów inhumacyjnych i ciepłopalnych, zlokalizowane były jamowe pochówki z zabytkami datowanymi na fazę C₃; w jej obrębie znajdowała się bardzo niewielka – i najpóźniejsza – zwarta grupa pochówków z fazy D₁⁶².

Niestety, w zespołach zwartych kultury wielbarskiej z IV wieku bardzo rzadko trafiają się monety. Aleksander Bursche⁶³ wykazał, że napływ monet rzymskich na jej obszar od połowy III do 2. dziesięciolecia IV wieku był bardzo słaby, także później są one rzadkie, w większości zresztą pochodzące z mennic wschodniorzymskich.

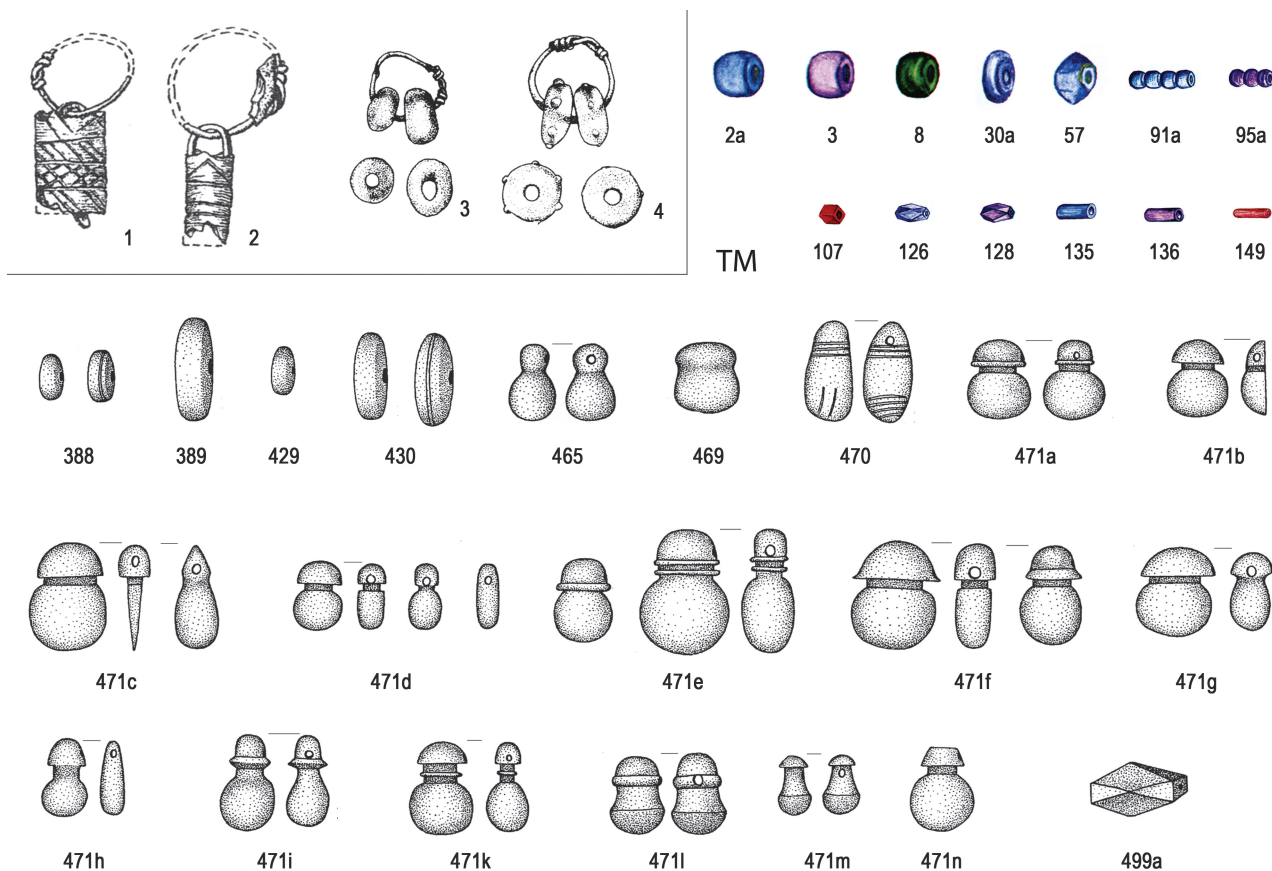
⁵⁹ J. KLEEMANN 2007.

⁶⁰ A. BITNER-WRÓBLEWSKA 2001, 59–61.

⁶¹ J. KLEEMANN 2009, ryc. 5; 2017, 243–244, 264.

⁶² J. KLEEMANN 2017, ryc. 22, 23.

⁶³ A. BURSCH 1984, 71; 1996, 94.

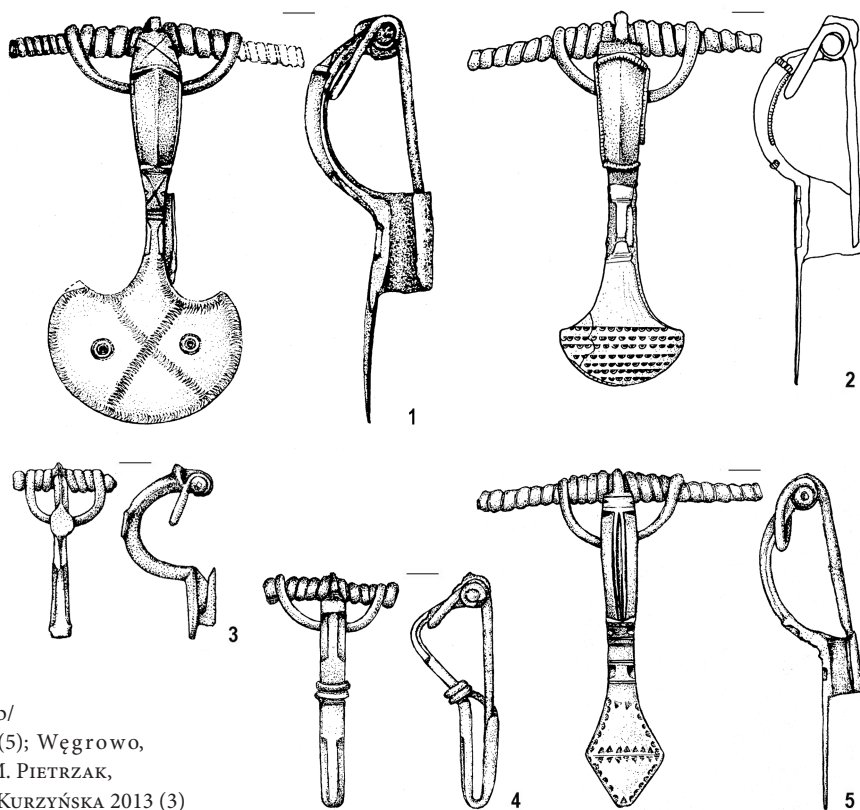
Ryc. 9. Faza C₃ w kulturze wielbarskiej.

TM2a–TM499a – paciorki szklane, bursztynowe i kamienne wg typologii M. TEMPELMANN-MĄCZYŃSKIEJ (1985).

Fig. 9. Phase C3 in the Wielbark Culture.

TM2a–TM499a – types of glass, amber and stone beads acc. to M. TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA (1985).

Cecele, grób/grave 491A (1, 2); Węgrowo, grób/grave 31 (3, 4). Wg/After: J. JASKANIS 1996 (1, 2), M. KURZYŃSKA 2013 (3, 4). Ca 7/10 w.n.

Ryc. 10. Faza D₁ w kulturze wielbarskiej – nowe znaleziska.

Fig. 10. Phase D₁ in the Wielbark Culture – new finds.

Pruszcz Gdański 5, grób/grave 41 (1), grób/grave 24 (2), grób/grave 23 (4); grób/grave 29 (5); Węgrowo, grób/grave 18-19 (3). Ca 7/10 w.n. Wg/After: M. PIETRZAK, L. CYMEK, F. ROŻNOWSKI 2015 (1, 2, 4, 5), M. KURZYŃSKA 2013 (3)

Można wymienić z tego czasu tylko kilka zespołów grobowych⁶⁴, w których z reguły nie ma innych elementów datujących. Wyjątkiem jest grób 609 z Niedanowa na północnym Mazowszu, w którym znaleziono przewiercony antoninian Maksymiana Galeriusza (295–299) oraz dwie sprzączki typów H11 i H14⁶⁵. Większość czwartowiecznych monet z Pomorza odkryto w skarbach niezawierających innych przedmiotów lub są one znaleziskami luźnymi.

W obrębie kultury wielbarskiej jest jednak ponad 50 zespołów grobowych, których nie można odnieść ani do fazy C₂, ani też do fazy D₁. Chodzi tu przede wszystkim o pochówki pochodzące z pomorskich nekropoli w Pruszcze Gdańskim, stan. 5, 6 i 7⁶⁶, Nowym Targu⁶⁷, Malborku-Wielbarku⁶⁸ i Węgrowie⁶⁹, a także z mazowiecko-podlaskich cmentarzysk w Niedanowie⁷⁰, Kozłótku⁷¹, Szekowie Nowym⁷², Brulinie-Koskach⁷³ i Cece-

lach⁷⁴. Większość nekropoli, z których znane są zespoły z późnej fazy kultury wielbarskiej, pochodzi z badań powojennych, czy wręcz prac prowadzonych w ostatnich dziesięcioleciach⁷⁵ (np. Węgrowo, Pruszcz Gdański, stan. 5). Nie dziwi więc fakt, że w latach 70. XX wieku, kiedy to ukazały się chronologiczne studia K. Godłowskiego, nie widział on możliwości wyróżnienia fazy C₃ w kulturze wielbarskiej.

Opracowanie zestawień korelacyjnych typów zabytków, takich jak sporządzone dla wcześniejszych faz kultury wielbarskiej⁷⁶, nie dało spodziewanych rezultatów, a to ze względu na znaczne zubożenie wyposażenia grobowych z późnego stadium tej kultury, a co za tym idzie, stosunkowo rzadkie wypadki współwystępowania co najmniej dwóch typów zabytków przewodnich w jednym zespole grobowym⁷⁷. Dla zdefiniowania fazy C₃ w kulturze wielbarskiej konieczne było zatem porów-

⁶⁴ A. BURSCH, J. OKULICZ-KOZARYN 1999, 150.

⁶⁵ W. ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999, 104, tabl. CCXVI/609.

⁶⁶ Stan. 5: M. PIETRZAK, L. CYMEK, F. ROŻNOWSKI 2015; stan. 6: R. SCHINDLER 1941; stan. 7: M. PIETRZAK, M. TUSZYŃSKA 1988.

⁶⁷ E. FUDZIŃSKA, M. FUDZIŃSKI 2013.

⁶⁸ R. SCHINDLER 1940, *passim*; J. ANDRZEJOWSKI, J. MARTENS 1996; J. KLEEMANN 2017.

⁶⁹ M. KURZYŃSKA 2013.

⁷⁰ W. ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1999.

⁷¹ J. HEYDECK 1892; M. WOŹNIAK 2011.

⁷² R. PROCHOWICZ 2013.

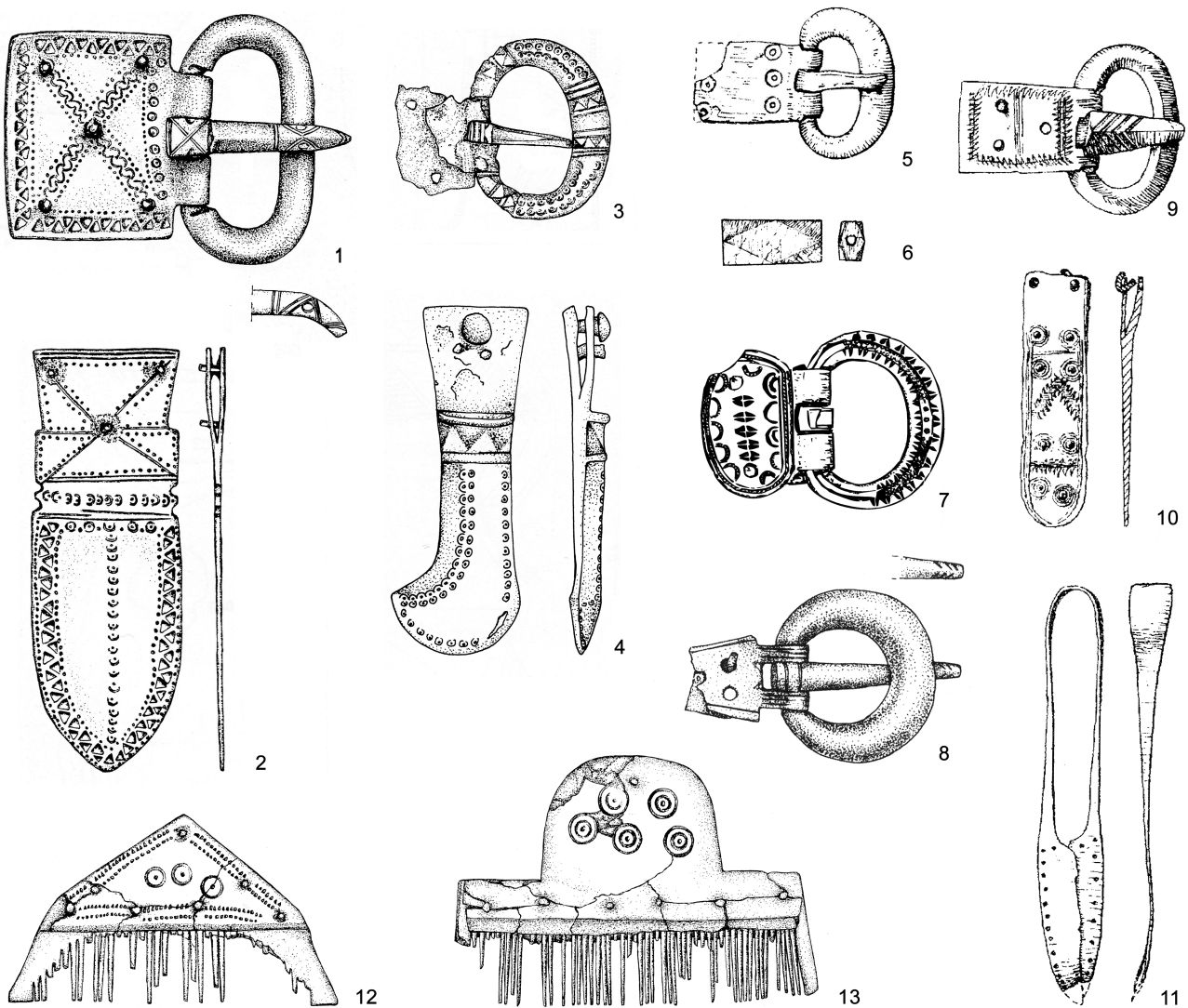
⁷³ A. KEMPISTY 1968.

⁷⁴ J. JASKANIS 1996.

⁷⁵ Wśród zrekonstruowanych zespołów grobowych kultury wielbarskiej pochodzących z badań przedwojennych – z wyjątkiem omawianego cmentarzyska w Malborku-Wielbarku i niewielkich nekropoli w Bornicach i Rakowcu (W. HEYM 1939; A. CIEŚLIŃSKI 2010, tabl. 57, 58) – nie ma takich, które mogłyby stać się uzupełnieniem naszych rozważań. Por. J. ANDRZEJOWSKI, A. BURSCH 1987; J. ANDRZEJOWSKI, J. MARTENS 1995; 1996; J. BEBEL 2008; A. CIEŚLIŃSKI 2010.

⁷⁶ K. GODŁOWSKI 1970, ryc. 10; T. GRABARCZYK 1997, ryc. 2, diagram I.

⁷⁷ Taka sytuacja ma miejsce na dużych nekropolach, teoretycznie nadających się do utworzenia tego rodzaju zestawień, jak Cecele, Niedanowo czy Nowy Targ.

Ryc. 11. Faza D1, w kulturze wielbarskiej – nowe znaleziska.

Fig. 11. Phase D1 in the Wielbark Culture – new finds.

Pruszcz Gdański 5, grób/grave 24 (1, 2), grób/grave 15 (3, 4), grób/grave 29 (12), grób/grave 23 (13); Cec ele, grób/grave 285 (5, 6), grób/grave 502A (9–11); Nowy Targ, grób/grave 467 (7); Węgrowo, grób/grave 18–19 (8). 1–11 – ca 7/10 w.n.; 12, 13 – ca 1/3 w.n.
Wg/After: M. PIETRZAK, L. CYMEK, F. ROŻNOWSKI 2015 (1–4, 12), P. FUDZIŃSKI, E. FUDZIŃSKA (7), J. JASKANIS 1996 (5, 6, 9–11), M. KURZYŃSKA 2013 (8)

nanie zabytków przewodnich okresu późnorzymskiego ze współczesnymi im typowymi formami południowo-skandynawskimi, nadłabskimi, południowo-zachodniomiemieckimi, naddunajskimi oraz kultury czerniachowskiej-Sântana de Mureş. W ten sposób można wyróżnić zespół charakterystycznych zabytków, który tworzą fibule, części pasa, grzebienie, naczynia szklane i niektóre typy paciorków i wisiorków; nie ma wśród nich naczyń glinianych, gdyż te z jednej strony są najczęściej formami lokalnymi, z drugiej – zwykle datowanymi w obrębie więcej niż jednej fazy. Na listach zabytków kultury wielbarskiej charakterystycznych dla fazy C₃ znajdują się często i takie, które występują także w fazie poprzedzającej i późniejszej, czyli w C₂ i D₁, czego też można

było oczekiwać. Chodzi więc tu takie zabytki, których szczytowy okres użytkowania przypada na okres między 310 a 370 rokiem:

- Fibule (Ryc. 6, 7): późne formy typu A.161 i A.162, tj. egzemplarze krótkie, z szerokim kabłąkiem; typ A.169/170; typ A.172; typ A.185; *Raupenfibeln*; *Bügelknopffibeln*, szczególnie wczesne formy z niewielkim guzkiem na główce; typ ZG47 z tarczką na kabłąku; zapinki z tarczkami (*Schildfibeln*); zapinki A.VI,2 z prostokątną płytką na nóżce.
- Sprzączki (Ryc. 8:1–5): typy H11–12, H14–16 i H19, czyli sprzączki koliste, owalne i podługne owalne, z ramą o jednolitej szerokości lub lekko pogrubioną; typ Keller A.

- Grzebień (Ryc. 8:8.9): typ I z wysokim uchwytem (typ G3 Kokowskiego); typ I z trapezowatym uchwytem.
- Naczynia szklane (Ryc. 8:6.7): typy E.223/226, E.237 (*Königsbruch/Ługi*), E.230 (*Kowalk/Kowalki*).
- Ozdoby (Ryc. 9): zdobione, najczęściej długie wisiorki wiaderkowate; wisiorki toporkowate i półksiężycowate; paciorki szklane typów 2, 3, 8, 30, 57, 91, 95, 126–134 i 135–149 (kuliste niebieskie, fioletowe i zielone; płaskokuliste niebieskie, dwustożkowate niebieskie; segmentowe niebieskie i fioletowe; czerwone o czworokątnym przekroju; pryzmatyczne, zwłaszcza niebieskie i fioletowe; podłużne cylindryczne niebieskie i czerwone); paciorki bursztynowe typów 388, 389, 429–430, 465 i 471 (krążkowate; toczony krążkowate; ósemkowane); kamienne typu 499 (pryzmatyczne); paciorki zawieszane na kółkach.

Niektóre formy sprzączek do pasa są w fazie C₃ wręcz lepszymi datownikami niż zapinki. Często spotykane typy H11–12, H14–16 i H19 mają, jak wspomniano wyżej, ramę o równej szerokości lub lekko pogrubioną. Sprzączki z silnie zgrubiałą ramą pojawiają się dopiero w fazie D₁.

Formy przewodnie fazy D₁ pozostają niezmienione – są to sprzączki z silnie zgrubiałą ramą, jęczyczkowate i asymetryczne okucia końca pasa, masywne *Bügelknopffibeln*

z poliedrycznym guzkiem na główce i fibule z łopatkowatą nóżką (Ryc. 10, 11).

Dla późnej fazy kultury wielbarskiej (fazy C₂–D₁) została sporządzona tabela seriacyjna (Tab. 1), która w zasadzie potwierdza ten obraz. Wyróżnić można na niej trzy grupy chronologiczne, odpowiadające fazom C₂, C₃ i D₁, przy czym ze względu na – mimo wszystko – niewielką ilość zespołów z dwóch faz końcowych, nie tworzą one zwartych bloków. Wyraźnie rysuje się grupa odpowiadająca fazie C₂ (Tab. 1:1–30), przy czym niektóre jej wyznaczniki, jak wczesne warianty zapinek typów A.161 i A.162, grzebień trójwarstwowy z półkolistym uchwytem czy szklane paciorki pryzmatyczne i ósemkowane wisiorki bursztynowe były używane w ciągu wszystkich trzech faz. Grupa środkowa, odpowiadająca fazie C₃, rysuje się słabiej (Tab. 1:22–44), ale widać jednak jej pozycję poprzedzającą wejście w użycie form typowych dla fazy D₁ (Tab. 1:40–60).

Dla fazy C₂ (grupa 1.) najbardziej charakterystyczne są „klasyczne” fibule typów A.161 i A.162, A.163, A.164, A.168 i A.170, a także *Raupenfibeln*, półkoliste sprzączki typów D17 i D29–31. Na granicy z kolejną grupą 2. (faza C₃) znajduje się sprzączka typu Keller A z torebkowatą skuwką, forma charakterystyczna dla fazy C₃. Dla fazy D₁ (grupa 3.) oprócz form już wspomnianych trzeba wymienić nieliczne lub wręcz pojedynczo występujące

Tab. 1. Współwystępowanie zabytków datujących w kulturze wielbarskiej faz C₂–D₁.

Table 1. Seriation of chronological determinants of phases C₂–D₁ in the Wielbark Culture.

1 – zapinki A.161, wczesne formy / early brooches type A.161; 2 – zapinki A.162, wczesne formy / early brooches type A.162; 3 – grzebień Thomas I z półkolistym uchwytem / combs type Thomas I with semicircular handle; 4 – sprzączki D17 / belt buckles type D17; 5 – paciorki szklane TM126–134 / glass beads type TM126–134; 6 – ósemkowane wisiorki bursztynowe / eight-shaped amber pendants; 7 – grzebień Thomas I z wysokim uchwytem / combs type Thomas I with high handle; 8 – zapinki A.166/167 / brooches type A.166/167; 9 – zapinki A.164 / brooches type A.164; 10 – zapinki A.168 / brooches type A.168; 11 – sprzączki D29 / belt buckles type D29; 12 – zapinki A.163 / brooches type A.163; 13 – zapinki A.178 / brooches type A.178; 14 – sprzączki D30/31 / belt buckles type D30/31; 15 – zapinki A.170 / brooches type A.170; 16 – grzebień Thomas I z trapezowatym uchwytem / combs type Thomas I with trapezoid handle; 17 – zapinki z gąsienicowatym kabłąkiem (*Raupenfibeln*) / ‘caterpillar’ brooches (*Raupenfibeln*); 18 – pucharki szklane E.224 / glass beakers type E.224; 19 – pucharki szklane E.226 / glass beakers type E.226; 20 – zapinki A.158 / brooches type A.158; 21 – sprzączki Keller A / belt buckles type Keller A; 22 – wisiorki wiaderkowate, późne formy / late bucket-shaped pendants; 23 – paciorki kamienne TM499 / stone beads type TM499; 24 – zapinki A.172 / brooches type A.172; 25 – sprzączki H16/17 / belt buckles type H16/17; 26 – paciorki zawieszane na kółkach / beads on wire rings; 27 – sprzączki H11 / belt buckles type H11; 28 – zapinki z tarczkami (*Schildfibeln*) / plate brooches (*Schildfibeln*); 29 – zapinki A.185 / brooches type A.185; 30 – sprzączki H13 / belt buckles type H13; 31 – zapinki A.VI,2, późne formy / late brooches A.VI, series 2; 32 – zapinki A.161, późne formy / late brooches type A.161; 33 – zapinki A.162, późne formy / late brooches type A.162; 34 – pucharki szklane E.230 / glass beakers type E.230; 35 – pucharki szklane E.237 / glass beakers type E.237; 36 – sprzączki H12 / belt buckles type H12; 37 – zapinki A.VI,2 z płytką na końcu nóżki / brooches A.VI, series 2, with foot plate; 38 – sprzączki H14 / belt buckles type H14; 39 – zapinki z guzkiem na główce (*Bügelknopffibeln*), wczesne formy / early brooches with head knob (*Bügelknopffibeln*); 40 – pucharki szklane E.205 / glass beakers type E.205; 41 – sprzączki H27/29 / belt buckles type H27/29; 42 – sprzączki H42 / belt buckles type H42; 43 – sprzączki H19 / belt buckles type H19; 44 – zapinki z guzkiem na główce (*Bügelknopffibeln*) Meyer I / brooches with head knob (*Bügelknopffibeln*) type Meyer I; 45 – zapinki z tarczką na kabłąku ZG47 / brooches with bow plate type ZG47; 46 – sprzączki H30 / belt buckles type H30; 47 – okucia końca pasa 12 / belt end fittings type 12; 48 – sprzączki H37/39 / belt buckles type H37/39; 49 – grzebień z dzwonowatym uchwytem Thomas III / combs type Thomas III with bell-shaped handle; 50 – sprzączki H49 / belt buckles type H49; 51 – sprzączki typu *Strzegocice-Tiszáladany-Kercz* / belt buckles type *Strzegocice-Tiszáladany-Kercz*; 52 – zapinki z gwiazdzistą nóżką (*Sternufussfibeln*) / brooches with star-like foot (*Sternufussfibeln*); 53 – sprzączki H46 / belt buckles type H46; 54 – zapinki typu *Independența* / brooches type *Independența*; 55 – zapinki typu *Peukendorf* / brooches type *Peukendorf*; 56 – okucia końca pasa 11 / belt endings type 11; 57 – zapinki z łopatkowatą nóżką (*Schaufelfussfibeln*) / brooches with spade-like foot (*Schaufelfussfibeln*); 58 – sprzączki H25/26 / belt buckles type H25/26; 59 – sprzączki H7 / belt buckles type H7; 60 – sprzączki H2 / belt buckles type H2

nych mężczyzn, którym jednak – w myśl praktykowanej zasady – broni do grobu nie złożono. Obserwację tę uzupełniają uwagi Jörga Kleemanna⁸⁰ odnoszące się do pochodzącej z grobu 1498 z Malborka-Wielbarka sprzączki typu II z ramą zdobioną stylizowanymi zwierzęcymi główkami, najprawdopodobniej prowincjonalnorzymskiej i należącej do wyposażenia wojownika, a także dotyczące kilku obiektów ze wspomnianej już koncentracji grobów z fazy C₃ z cmentarzyska w Malborku-Wielbarku, w których znaleziono po dwie

sprzączki, co także wskazywać może na ewentualne pochówki wojowników.

Prof. dr hab. Magdalena Mączyńska
ul. Bobrzyńskiego 43/6
PL 30-348 Kraków
magdalena.babidol@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6390-6836>

Received: 6.09.2019 / Reviewed: 16.12.2019 / Accepted: 20.12.2019

BIBLIOGRAFIA

- ALMGREN, O. 1923: *Studien über nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus-Bibliothek 32, Leipzig².
- ANDRZEJOWSKI, J., BURSCH, A. 1987: *Archeologia biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie, stanowisko I i w Wielbarku, woj. elbląskie*, [w:] A. Pawłowski (red.), *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach 1980–83*, Malbork, 233–277.
- ANDRZEJOWSKI, J., MARTENS, J. 1995: *The Moberg Files – Case Study Lasy*, [w:] A. Bursche, M. Mielczarek, W. Nowakowski (red.), *Nvnc de Svebis dicendum est... Studia archaeologica et historica Georgii Kolendo ab amicis et discipulis dicata*, Warszawa, 47–67.
- ANDRZEJOWSKI, J., MARTENS, J. 1996: *The Wielbark Cemetery. Information on Unpublished Material from the Personal Files of Carl-Axel Moberg*, [w:] A. Kokowski (red.), *Studia Gothica* I, Lublin, 19–72.
- BEBEL, J. 2008: *Die Rekonstruktion des Gräberfeldes der Wielbark-Kultur in Warmhof bei Mewe/Cieple, Kr. Tczew*, „Archäologisches Nachrichtenblatt” 13/1, 65–72.
- BIBORSKI, M. 2010: *Chronologia cmentarzyska kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu rzymskiego oraz z wczesnej fazy wędrówek ludów, WA LXI (2009–2010)*, 137–151.
- BIERBRAUER, V. 1980: *Zur chronologischen, soziologischen und regionalen Gliederung des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa*, [w:] H. Wolfram, F. Daim (red.), *Die Völker an der mittleren und unteren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung, 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich*, Denkschriften. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse 145, Wien, 131–143.
- BIERBRAUER, V. 1991: *Das Frauengrab von Castelbolognese in der Romagna (Italien). Zur chronologischen, ethnischen und historischen Auswertbarkeit des ostgermanischen Fundstoffs des 5. Jahrhunderts in Südosteuropa und Italien*, JRGZM 38/2, 541–592.
- BIERBRAUER, V. 1992: *Historische Überlieferung und archäologischer Befund. Ostgermanische Einwanderer unter Odoaker und Theoderich nach Italien. Aussagemöglichkeiten und Grenzen der Archäologie* [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauebiet*. Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990, Kraków, 263–277.
- BIERBRAUER, V. 1994: *Archeologia e storia dei Goti dal I al IV secolo*, [w:] *I Goti*, Milano, 22–47.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A. 2001: *From Samland to Rogaland, East-West connections in the Baltic basin during the Early Migration Period*, Warszawa.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A. 2007a: *Problem genezy grupy olsztyńskiej w świetle periodyzacji cmentarzysk w Tumianach i Kielarach*, [w:] M. Mączyńska, A. Urbaniak (red.), *Okres rzymski i wędrówek ludów w północnej Polsce i materiały z konferencji „Cmentarzyska z okresu rzymskiego jako miejsca kultu”, Białe Błota 17–19 maja 2000 r.*, Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica 25, Łódź, 69–92.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A. 2007b: *Zmierzch kultury bogaczewskiej i jej relacje z grupą olsztyńską*, [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji*, Warszawa, 26–27 marca 2003, Seminarium Bałtyjskie I, Warszawa, 219–237.
- BITNER-WRÓBLEWSKA, A. 2009: *Die Periodisierung der Gräberfelder von Tumiany (Daumen) und Kielary (Kellaren)*, [w:] F. Jakobson, *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr., Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary 1* (red. A. Bitner-Wróblewska et alii), Schriften des Archäologischen Landesmuseums 9, Neumünster, 397–414.
- BLUME, E. 1912: *Die germanischen Stämme und die Kulturen zwischen Oder und Passarge zur römischen Kaiserzeit, I Teil: Text*, Mannus-Bibliothek 8, Würzburg.
- BURSCH, A. 1984: *Moneta i kruszec w kulturze wielbarskiej w okresie późnorzymskim*, PArch. 31 (1983), 47–90.

- BURSCHE, A. 1996: *Later Roman – barbarian contacts in Central Europe. Numismatic evidence*, Studien zu Fundmünzen der Antike (SFMA) 11, Berlin.
- BURSCHE, A., OKULICZ-KOZARYN, J. 1999: *Groby z monetami rzymskimi na cmentarzysku kultury wielbarskiej w Welicach koło Elbląga*, [w:] J. Andrzejowski (red.), *Comhlan. Studia z archeologii młodszego okresu przedrzymskiego i okresu rzymskiego w Europie środkowej dedykowane Teresie Dąbrowskiej w 65 rocznicę urodzin*, Warszawa, 141–163.
- DOMAŃSKI, G. 1979: *Kultura luboszycka między Łabą a Odrą w II–IV wieku*, Wrocław.
- DOMAŃSKI, G. 2011: *Problem zaniku kultury luboszyckiej*, [w:] Grzegorz Domański (red.), *Nadodrże w starożytności. Materiały z konferencji w Grabicach, 23–30 czerwca 2004 roku*, Zielona Góra, 187–204.
- EGGERS, H.-J. 1951: *Der römische Import im freien Germanien*, Atlas der Urgeschichte 1, Hamburg.
- EGGERS, H.-J. 1955: *Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, JRGZM 2, 196–244.
- FUDZIŃSKA, E., FUDZIŃSKI, P. (red.) 2013: *Wielokulturowe cmentarzysko w Nowym Targu stan. 6, gm. Stary Targ, Malbork*.
- GAVRITUHIN, I.O. (Гавритухин, И.О.) 1999: *Hronologičeskie indykatory finala černâhovskoj kul'tury*, [w:] M.Ě. Levada (red.), *Sto let černâhovskoj kul'ture. Sbornik naučnyh statej*, Biblioteka Vita Antiqua, Kiev, 48–86.
- GAVRITUHIN, I.O. (Гавритухин, И.О.) 2007: *Dneprovskoe lesostepnoe Poberež'e. Final černâhovskoj kul'tury*, [w:] I.O. Gavrituhin, A.M. Oblomskij (red.), *Vostočnaâ Evropa v seredine I tysâčeletiâ n.è.*, Rannelslavânskij mir 9, Moskva, 9–37.
- GAVRITUHIN, I.O. (Гавритухин, И.О.) 2011: *(I. Gavritukhin) Cut Glass Beakers within the Context of Studies in the Connections between the South of Eastern Europe and Scandinavia in the Late Period of Roman Influence and the Great Migration Periods*, [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*, Collected papers, Kulturhistoriske rapporter 10, Kristiansand-Simferopol, 39–67.
- GAVRITUHIN, I.O. (Гавритухин, И.О.) 2017: *(I. Gavritukhin) Glass Vessels of the Final of the Chernyakhov Culture*, [w:] *Na hranicích impéria / Extra fines imperii. Jaroslavu Tějralovi k 80. narozeninám*, Brno, 83–109.
- GEJ, O.A., BAŽAN, I.A. (Гей, О.А., Бажан, И.А.) 1997: *Hronologija êpohi „gotskih pohodov” (na territorii Vostočnoj Evropy i Kavkaza)*, Moskva.
- GODŁOWSKI, K. 1970: *The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe*, ZNUJ CCXVII = *Prace Archeologiczne* 11, Kraków.
- GODŁOWSKI, K. 1974: *Chronologia okresu późnorzymskiego i wczesnego okresu wędrówek ludów w Polsce północno-wschodniej*, RB XII, 9–107.
- GODŁOWSKI, K. 1988: *Problemy chronologii okresu rzymskiego*, [w:] M. Gedl (red.), *Scripta Archaeologica*, Uniwersytet Jagielloński. Varia CCXXXI, Warszawa-Kraków, 27–47.
- GODŁOWSKI, K. 1992: *Die Chronologie der jüngeren und späten Kaiserzeit in den Gebieten südlich der Sudeten und Karpaten*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaugebiet, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990*, Kraków, 23–54.
- GOROHOVSKIJ, E.L. (Гороховский, Е.Л.) 1988: *Chronologiâ černâhovskih mogil'nikov Lesostepnoj Ukrainy*, [w:] *Trudy V Meždunarodnogo kongressa arheologov-slavistov*, tom 4, Kiev, 34–46.
- GRABARCZYK, T. 1997: *Kultura wielbarska na Pojezierzach Krajeńskim i Kaszubskim*, Łódź.
- HAHULA, K., WOŁĄGIEWICZ, R. 2001: *Grzybnica. Ein Gräberfeld mit Steinkreisen der Wielbark-Kultur in Pommern*, Monumenta Archaeologica Barbarica VIII, Koszalin-Warszawa.
- HARHOIU, R. 1998: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, Archaeologia Romanica I, Bukarest.
- HARHOIU, R. 1999: *Das Ende der Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur und die Phase der hunnischen Expansion*, [w:] G. Gomolka-Fuchs (red.), *Die Sîntana de Mureş-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24 Oktober 1995*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Bonn, 59–68.
- HENRIKSEN, M.B. 1992: *Brangstrupfundet. En guldskat fra slutningen af romersk jernalder*, „Fynske Minder” 1992, 43–73.
- HEYDECK, J. 1892: *Das Gräberfeld von Klein Koslau (Kreis Neidenburg)*, Prussia 17, 171–178.
- HEYM, W. 1939: *Der ältere Abschnitt der Völkerwanderungszeit auf dem rechten Ufer der unteren Weichsel. Ein Beitrag zur Widiwarierfrage*, „Mannus” 31, 3–28.
- HILBERG, V. 2009: *Masurische Bügelfibeln. Studien zu den Fernbeziehungen der völkerwanderungszeitlichen Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren, Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary 2*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums 9, Neumünster.
- IONIȚĂ, I. 1986: *Chronologie der Sîntana-de-Mureş-Černjachov-Kultur (I)*, [w:] *Peregrinatio Gothica*, Archaeologia Baltica VII, Łódź, 295–301.
- IONIȚĂ, I. 1998: *Die Fibeln mit umgeschlagenem Fuß Almgren Gruppe VI,1*, [w:] J. Kunow (wyd.), *100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Internationale Arbeitstagung 25.–28. Mai 1997 in Klein Machnow, Land Brandenburg*, Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5, Wünsdorf [2002], 231–240.
- JASKANIS J. 1996: *Cecele. Ein Gräberfeld der Wielbark-Kultur in Ostpolen*, Monumenta Archaeologia Barbarica II, Kraków.
- KAZANSKI, M., LEGOUX, R. 1988: *Contribution à l'étude des témoignages archéologiques des Goths en Europe orientale à l'époque des Grandes Migrations: La chronologie de la culture de Cernjahov récente*, „Archéologie médiévale” XVIII, 7–53.
- KELLER, E. 1974: *Zur Chronologie der jünger-kaiserzeitlichen Grabfunde aus Südwestdeutschland und Nordbayern*, 59

[w:] *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*, Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte Ergz.Bd. I, München, 247–291.

- KEMPISZ, A. 1968: *Birytualne cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego w miejscowości Brulino-Koski, pow. Ostrów Mazowiecka*, WA XXXII/3–4 (1966–1967), 409–449.
- KLEEMANN, J. 2007: *Kombinationsstatistische Untersuchungen zur Chronologie der Wielbark-Kultur. Erste Ergebnisse – Probleme – Perspektiven*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Nowe materiały i interpretacje. Stan dyskusji na temat kultury wielbarskiej*, Gdańsk 2007, 53–76.
- KLEEMANN, J. 2009: *Bemerkungen zur Endphase des Gräberfeldes von Malbork-Wielbark, Polen*, [w:] K. Myzgin (red.), *Ostrogothica. Archäologie des Zentral- und Osteuropas in der Späten Römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit. Sammelband der wissenschaftlichen Schriften zum 10. Jahrestag der Germanisch-Slawischen archäologischen Expedition der Charkover-Nationalen-V.N. Karzin-Universität, Charkow*, 152–164.
- KLEEMANN, J. 2017: *Die Ausgrabungen des Städtischen Museums Marienburg im Gräberfeld Malbork-Wielbark Fundstelle I in den Jahren 1927–1932, 1934 und 1936*, Lublin.
- KOKOWSKI, A. 1995: *Grupa masłomęcka. Z badań nad przemianami kultury Gotów w młodszym okresie rzymskim*, Lublin.
- KOKOWSKI, A. 1998: *Die Masłomęcz-Gruppe. Ihre Chronologie und Beziehungen innerhalb des gotischen Kulturkreises – Ein Beispiel für den kulturellen Wandel der Goten im Verlauf ihrer Wanderungen*, BerRGK 78 (1997), 641–833.
- KOKOWSKI, A. 1999: *Vorschlag zur relativen Chronologie der südöstlichen Kulturen des „Gotenkreises“ (Die Forschungsergebnisse zur Masłomęcz-Gruppe in Polen)*, [w:] G. Gomolka-Fuchs (red.), *Die Sintana de Mureș-Černjachov-Kultur. Akten des Internationalen Kolloquiums in Caputh vom 20. bis 24. Oktober 1995*, Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 2, Bonn, 179–209.
- KOWALSKI, J. 1991: *Z badań nad chronologią okresu wędrówek ludów na ziemiach zachodniobałtyjskich (faza E)*, [w:] *Archeologia bałtyjska. Materiały z konferencji, Olsztyn 24–25 kwietnia 1988 roku*, Rozprawy i Materiały ośrodka badań naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie 120, Olsztyn, 67–85.
- KOWALSKI, J. 2000: *Chronologia grupy elbląskiej i olsztyńskiej kręgu zachodniobałtyjskiego (V–VII w.). Zarys problematyki*, [w:] P. Szymański, A. Żórawska (red.), *Materiały do archeologii dawnych ziem pruskich*, Barbaricum 6, Warszawa, 203–266.
- KURZYŃSKA, M. 2013: *Węgrowo, stan. 11. Cmentarzysko z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów na ziemi chełmińskiej*, Grudziądz.
- KUŠTAN, D.P., PETRAUSKAS, O.V. (КУШТАН, Д.П., ПЕТРАУСКАС, О.В.) 2011: *Mogil'nik černâhivs'koï kul'turi Čerkasi-Centr (za materialami rozkopok 2000–2003 rr.)*, [w:] O.V. Petraskaus, R.G. Šiškin (red.), *Černâhivs'ka kul'tura*, Oium 1, Kiïv, 178–230.
- LJUBIČEV, M. 2017: *Die Chronologie der Černjachov-Kultur östlich des Dnepr und das chronologische System von Jaroslav Tejral*, [w:] *Na hranicích impéria / Extra fines imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám*, Brno, 267–285.
- LJUBIČEV, M.V., ŠUL'TSE, È., GELLA, E.I. (ЛЮБИЧЕВ, М.В., ШУЛЬТЦЕ, Э., Гелла, Е.И.) 2019: *Pozdnie pogrebeniâ mogil'nika Vojtenki i poslednââ faza černâhovskoj kul'tury v le-sostepi meždu Dneprom i Severskim Doncom*, [w:] O.V. Petrauskas, O.V. Gopkalo, S.A. Gorbanenko (red.), *Starožitnosti varvars'kih plemen u peršij polovini I tis. n. e. Do 90-riččâ V. D. Barana*, Oium 6, Kiïv, 13–49.
- LUND HANSEN, U. 1971: *Danish grave finds of the fourth and fifth century A.D.*, Inventaria Archaeologica. Denmark VIII, Bonn.
- LUND HANSEN, U. 1987: *Römischer Import im Norden. Warenaustausch zwischen dem Römischen Reich und dem freien Germanien während der Kaiserzeit unter besonderer Berücksichtigung Nordeuropas*, Nordiske Fortidsminder B/10, København.
- LUND HANSEN, U. 1994: *Skandinavien und der Kontinent zur Völkerwanderungs- und Merowingerzeit*, [w:] K. Düwel (red.), *Runische Schriftkultur in kontinental-skandinavischer und -angelsächsischer Wechselbeziehung. Internationales Symposium in der Werner-Reimers-Stiftung vom 24.–27. Juni 1992 in Bad Homburg*, Ergz.Bd. zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 10, Berlin-New York, 1–9.
- MACHAJEWSKI, H. 1992a: *Z badań nad chronologią dębczyńskiej grupy kulturowej w dorzeczu Parsęty*, Poznań.
- MACHAJEWSKI, H. 1992b: *Skandinavische Kulturelemente in West-Pommern in der Zeit vom IV. bis zum VI. Jahrhundert u. Z.*, [w:] B. Hårdh, B. Wyszomirska-Werbart (red.), *Contacts across the Baltic Sea during the Late Iron Age (5th–12th centuries)*, Baltic Sea Conference, Lund October 25–27, 1991, Department of Archaeology and Ancient History Report Series 43, Lund, 15–26.
- MACHAJEWSKI, H. 1995: *Dwa cmentarzyska z późnego okresu rzymskiego i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów oraz późnej fazy okresu wędrówek ludów na stanowisku I w Głuszynie, woj. śląskie*, „Folia Praehistorica Posnaniensia” VII, 155–235.
- MACHAJEWSKI, H. 2003: *Pommern*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 23, Berlin-New York, 273–287.
- MACHAJEWSKI, H. 2006: *Pomorze Środkowe w okresie rzymskim i we wczesnej fazie okresu wędrówek ludów*, [w:] W. Nowakowski et alii (red.), *Goci i ich sąsiedzi na Pomorzu. Materiały z konferencji „Goci na Pomorzu Środkowym”*, Koszalin 28–29 października 2005, Koszalińskie Zeszyty Muzealne, Seria A: Studia Archaeologica Pomeranica, tom II, Koszalin, 35–63.
- MACHAJEWSKI, H. 2008: *Südzone des Ostseebeckens und der Elbekulturkreis in der späten römischen Kaiserzeit und in der frühen Stufe der Völkerwanderungszeit*, [w:] B. Niezabitowska-Wisniewska et alii (red.), *The Turbulent Epoch. New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period I*, Monumenta Studia Gothica V, Lublin, 131–159.
- MACKEPRANG, M.B. 1940: *Aarslev-Fundet. Et rigt fynsk Gravudstyr fra 4. Aarh. e. Kr.*, „Fra Nationalmuseets Arbejdsmark” 1940, 87–96.

- MADYDA-LEGUTKO, R. 1987: *Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, B.A.R. Int. Series 360, Oxford (1986).
- MADYDA-LEGUTKO, R. 2011: *Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasów w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa*, Kraków.
- MADYDA-LEGUTKO, R., RODZIŃSKA-NOWAK, J., ZAGÓRSKA-TELEGA, J. 2010: *Das Gräberfeld der Przeworsk-Kultur von Opatów, Fst. 1. Forschungsprobleme*, [w:] U. Lund Hansen, A. Bitner-Wróblewska (red.), *Worlds Apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland, 2005–2008*, Nordiske Fortidsminder C/7, København-Warszawa, 449–470.
- MADYDA-LEGUTKO, R., RODZIŃSKA-NOWAK, J., ZAGÓRSKA-TELEGA, J. 2011: *Uwagi o chronologii i rozwoju przestrzennym cmentarzyska kultury przeworskiej w Opatowie, stan. 1, woj. śląskie, WA LXII, 3–48*.
- MAĆZYŃSKA, M. 1998: *Die Endphase der Przeworsk-Kultur*, „Etnographisch-Archäologische Zeitschrift” 39, 66–99.
- MAĆZYŃSKA, M. 1999a: *La fin de la culture de Przeworsk*, [w:] J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski (red.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 13, Brno, 141–170.
- MAĆZYŃSKA, M. 1999b: *Schyłkowa faza kultury przeworskiej*, *Kultura przeworska IV*, Lublin, 25–53.
- MAĆZYŃSKA, M. 2016: *Droga do fazy C3 w kulturze wielbarskiej*, [w:] L. Domańska et alii (red.), *Archaeologia et Pomerania. Studia ofiarowane prof. Tadeuszowi Grabarczykowi w 70. rocznicę urodzin i w 45-lecie pracy naukowo-dydaktycznej*, Łódź, 184–213.
- MAĆZYŃSKA, M. 2019: *Die Stufen C3 und D1 in der Wielbark-Kultur – ein Trennungsversuch*, [w:] R. Annaert (red.), *Early medieval waterscapes. Risks and opportunities for (im)material cultural exchange*, *Neue Studien zur Sachenforschung* 8, Braunschweig, 207–220.
- MEYER, E. 1960: *Die Bügelknopffibel*, AFB 8, 216–349.
- NOWAKOWSKI, W. 1996: *Das Samland in der römischen Kaiserzeit und seine Verbindungen mit dem römischen Reich und der barbarischen Welt*, Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg, Sonderbd. 10, Marburg-Warszawa.
- NOWAKOWSKI, W. 2000: *Die Olsztyn-Gruppe (masurgermanische Kultur) in der Völkerwanderungszeit. Das Problem ihrer chronologischen und territorialen Grenzen*, [w:] M. Maćzyńska, T. Grabarczyk (red.), *Die spätrömische Kaiserzeit und die frühe Völkerwanderungszeit in Mittel- und Osteuropa*, Łódź, 168–180.
- NOWAKOWSKI, W. 2001: *Masuren*, Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 19, Berlin-New York, 422–432.
- NOWAKOWSKI, W. 2007: *Kultura bogaczewska na Pojezierzu Mazurskim od schyłku późnego okresu przedrzymskiego do starszej fazy późnego okresu wpływów rzymskich. Próba analizy chronologiczno-kulturowej*, Warszawa 1983 (CD), [w:] A. Bitner-Wróblewska (red.), *Kultura bogaczewska w 20 lat później. Materiały z konferencji*, Warszawa, 26–27 marca 2003, Warszawa.
- NOWAKOWSKI, W. 2009: *Die Olsztyn-Gruppe und ihre historische Deutung*, [w:] F. Jakobson, *Die Brandgräberfelder von Daumen und Kellaren im Kreise Allenstein, Ostpr., Daumen und Kellaren – Tumiany i Kielary I* (red. A. Bitner-Wróblewska et alii), Schriften des Archäologischen Landesmuseums 9, Neumünster, 415–421.
- PETRAUSKAS, O.V. (Петраускас, О.В.) 2004: *Die Gräberfelder der Černjachov-Kultur von Kosanovo und Gavrilovka – eine vergleichende Studie zu Chronologie, Bestattungssitten und ethnokulturellen Besonderheiten*, BerRGK 84 (2003), 223–351.
- PETRASKAUS, O.V., ŠIŠKIN, R.G. (Петраускас, О.В., Шишкин, Р.Г.) 2010: *Mogil'nik i poselenie u s. Velikaâ Bugaevka i ih mesto v sisteme drevnostej pozdnerimskogo vremeni i èpohi Velikogo pereseleniâ narodov v Srednem Podneprov'e*, [w:] A.M. Voroncov, O.I. Gavrituhin (red.), *Lesnaâ i lesostepnaâ zony Vostočnoj Evropy v èpohi rimskih vliânij i Velikogo pereseleniâ narodov. Konferenciâ 2, čast' 2*, Tula, 19–32.
- PIETRZAK, M., CYMEK, L., ROŻNOWSKI, F. 2015: *Pruszcz Gdański, stanowisko 5. Cmentarzysko z późnego okresu wpływów rzymskich i wędrowek ludów*, Gdańsk.
- PIETRZAK, M., TUSZYŃSKA, M. 1988: *Période romaine tardive (Pruszcz Gdański 7)*, InvArch. LX.
- PROCHOWICZ, R. 2013: *Carnelian Beads in the Cemetery of the Wielbark Culture at Szeków Nowy, Poland – „Souvenirs from the Black Sea?”*, [w:] I. Khrapunov, F.-A. Stylegar (red.), *Inter Ambo Maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea*, *Kulturhistoriske rapporter* 15, Kristiansand-Simferopol, 303–316.
- RAU, A. 2010: *Nydam Mose 1. Die personengebundenen Gegenstände. Grabungen 1989–1999. Text*, *Jernalderen i Nord-europa = Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter* 72, Aarhus.
- RAU, A. 2014: *Spätkaiserzeitlich-frühvölkerwanderungszeitliche Kammergräber der Sætrang-Lilla Jored-Gruppe*, [w:] A. Abegg-Wigg, N. Lau (red.), *Kammergräber im Barbaricum. Zu Einflüssen und Übergangsphänomenen von der vorrömischen Eisenzeit bis in die Völkerwanderungszeit. Internationale Tagung, Schleswig 25. – 27. November 2010*, Schriften des Archäologischen Landesmuseums Ergänzungsreihe 9, Neumünster, 145–166.
- RAU, G. 1972: *Körpergräber mit Glasbeigaben des 4. nachchristlichen Jahrhunderts im Oder-Weichsel-Raum*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 3, 109–214.
- RAU, G. 2008: *Spätantike Facettschliffgläser in Nord- und Osteuropa*, „Acta Praehistorica et Archaeologica” 40, 221–240.
- SCHINDLER, R. 1940: *Die Besiedlungsgeschichte der Goten und Gepiden im unteren Weichselraum auf Grund der Tongefäße*, Quellenschriften zur ostdeutschen Vor- und Frühgeschichte 6, Leipzig.
- SCHINDLER, R. 1941: *Ein Grabfund der Völkerwanderungszeit aus Praust*, „Gothiskandza” 3, 53–56.
- SCHULDT, E. 1955: *Pritzler. Ein Urnenfriedhof der späten römischen Kaiserzeit in Mecklenburg*, Schriften der Sektion für Vor- und Frühgeschichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 4, Berlin.
- SCHUSTER, J. 2015: *Przybysze ze Skandynawii – małe cmentarzysko z okresu wędrowek ludów*, [w:] J. Andrzejowski

- (red.), Czarnówko, stan. 5. Cmentarzyska z późnej starożytności na Pomorzu. Część 1, Monumenta Archaeologica Barbarica. Series Gemina V, Łębork-Warszawa, 15–42.
- SCHUSTER, J. 2017: *Fibeln vom Typ Dybäck / Independența als Beispiel weitreichender Kontakte zwischen Nord- und Südosteuropa an der Schwelle zur Völkerwanderungszeit*, [w:]: *Na hranicích impéria / Extra fines imperii. Jaroslavu Tejralovi k 80. narozeninám*, Brno, 371–380.
- SHCHUKIN, M., SHAROV, O. 1999: *A propos de la date de la fin de la civilisation de Tscherniakhov*, [w:] J. Tejral, Ch. Pilet, M. Kazanski (red.), *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 13, Brno, 327–340.
- STRAUME, E. 1987: *Gläser mit Facettenschliff aus skandinavischen Gräbern des 4. und 5. Jahrhunderts n. Chr.* Institutet for sammenlignende kulturforskning, Serie B: Skrifter LXIII, Oslo.
- ŠAROV, O.V. (Шаров, О.В.) 1992: *Hronologiâ mogil'nikov Ružičanka, Kosanovo, Dančeny i problema datirovki černâhovskoj keramiki*, [w:] M.B. Šukin, O.A. Gej (red.), *Problemy hronologii èpohi latena i rimskogo vremeni. Po materialam Pervyh Tihanovskih čtenij*, Leningrad, 1988 g., Sankt-Peterburg, 158–207.
- ŠUKIN, M.B., ŠERBAKOVA, T.A. (Шукин, М.Б., Щербакowa, Т.А.) 1986: *K hronologii mogil'nika Dančeny*, [w:] I.A. Rafalovič, *Dančeny. Mogil'nik černâhovskoj kul'tury III–IV v. n.è.*, Kišinev, 177–212.
- TEJRAL, J. 1986: *Fremde Einflüsse und kulturelle Veränderungen nördlich der mittleren Donau zu Beginn der Völkerwanderungszeit*, [w:] *Peregrinatio Gothica*, Archaeologia Baltica VII, Łódź, 175–238.
- TEJRAL, J. 1988: *Zur Chronologie der frühen Völkerwanderungszeit im mittleren Donaauraum*, „Archaeologia Austriaca” 72, 223–304.
- TEJRAL, J. 1992: *Einige Bemerkungen zur Chronologie der späten römischen Kaiserzeit in Mitteleuropa*, [w:] K. Godłowski, R. Madyda-Legutko (red.), *Probleme der Relativen und Absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Materialien des III. Internationalen Symposiums: Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonauegebiet*, Kraków-Karniowice 3.–7. Dezember 1990, Kraków, 227–248.
- TEJRAL, J. 1997: *Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaauraum*, [w:] J. Tejral, H. Friesinger, M. Kazanski (red.), *Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike mittleren Donaauraum. im Materialien der Internationalen Fachkonferenz „Neue Beiträge zur Erforschung der Spätantike im mittleren Donaauraum” Kravsko 17. – 20. Mai 1995*, Spisy Archeologického ústavu AV ČR Brno 8, Brno, 321–362.
- TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA, M. 1985: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*, Römisch-Germanische Forschungen 43, Mainz am Rhein.
- THOMAS, S. 1960: *Studien zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, AFB 8, 54–215.
- TISCHLER, O. 1879: *Ostpreussische Gräberfelder III*, „Schriften der königlichen Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg i. Pr.” XIX, 159–269.
- TISCHLER, O. 1880: *Über ein ostpreussisches Gräberfeld*, „Correspondenz-Blatt der deutschen Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte” XI, 81–85.
- TISCHLER, O., KEMKE, H. 1902: *Ostpreussische Altertümer der Zeit der großen Gräberfelder nach Christi Geb.*, Königsberg.
- VASIL'EV, A.A. 2017: *Chronologie der Nekropole Nagornoe 2*, [w:]: A.V. Gudkova, E. Schultze, *Gräberfeld und Siedlung Nagornoe 2. Ein Fundplatz der Sântana de Mureș-Černjachov-Kultur an der Unteren Donau*, Archäologie in Eurasien 35, Bonn, 125–133.
- WIELOWIEJSKI, J. 1970: *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław.
- WOŁĄGIEWICZ, R. 1993: *Ceramika kultury wielbarskiej między Bałtykiem a Morzem Czarnym*, Szczecin.
- WOŹNIAK, M. 2011: *Cmentarzysko kultury wielbarskiej w Kozłówku, pow. nidzicki (d. Klein Koslau, Kreis Neidenburg) w świetle publikacji i materiałów archiwalnych*, WA LXII, 169–208.
- ZIEMIŃSKA-ODOJOWA, W. 1999: *Niedanowo. Ein Gräberfeld der Przeworsk- und Wielbark-Kultur in Nordmasowien*, Monumenta Archaeologica Barbarica VII, Kraków.

PHASE C3 IN WIELBARK CULTURE – AN ATTEMPT AT DEFINITION

SUMMARY

The necessity to distinguish phase C3 of the Roman Period in relation to the cultures inhabiting the territory of present-day Poland has existed for some time now. It was not done by K. Godłowski in his studies on chronology, as he did not yet see the possibility of defining artefacts characteristic for this phase for this phase. He did, however, stipulate that isolating phase C3 would be possible in the future. To date, phase C3 is usually considered together with phase D1, while its separation has long become a fact in the western part of Central European Barbaricum. Somewhat later, the same distinction became possible for southern Scandinavia and the Chernyakhov Culture, as

well as for the Masłomęcz Group and, to some extent, for the West Balt Circle in Poland.

As of now, there is no basis for isolating phase C3 in the Przeworsk Culture, however, such an attempt, based on new material from the cemeteries excavated in recent decades, can be made for the Wielbark Culture. Comparing the composition of grave assemblages from cemeteries of the Wielbark Culture with materials from the same period from southern Scandinavia, the Elbe Circle, southwestern Germany, and the areas of the Chernyakhov-Sântana de Mureș Culture makes it possible to distinguish a set of characteristic artefacts, consisting of

fibulae, belt elements, combs, glass vessels, and several types of beads and pendants. Pottery is not included, as it usually represents local forms on one hand, and its particular types cannot usually be dated within only one phase.

The set of artefacts whose peak period of use falls between 310 and 370 AD consists of:

Fibulae (Figs. 6, 7): late forms of types A.161 and A.162, i.e. short specimens with a wide bow; types A.169/170, A.172, and A.185; *Raupenfibeln*; *Bügelknopffibeln*, especially early forms with a small knob on the head; brooches of type ZG47 with a disc on the bow; brooches with discs (*Schildfibeln*); A.VI-group brooches of the 2nd series, with a rectangular plate on the foot.

Belt buckles (Fig. 8:1–5): types H11–12, H14–16, and H19, i.e. circular, oval, and elongated oval, with a frame of uniform width or slightly thickened; type Keller A.

Combs (Fig. 8:8,9): type I: high-backed (or type Kokowski G3) and trapezoidal-backed.

Glass vessels (Fig. 8:6,7): types E.223/226, E.237 (type *Königsbruch/Lugi*), E.230 (type *Kowalk/Kowalki*).

Ornaments (Fig. 9): decorated, usually long, bucket-shaped pendants; axe- and crescent moon-shaped (lunulae) pendants; glass beads of types TM2, 3, 8, 30, 57, 91, 95, 126–134, and 135–149 (spherical: blue, purple, and green; flat-spherical: blue; biconical: blue; segmented: blue and purple; red with a square cross-section; prismatic: particularly blue and purple; oblong cylindrical: blue and red); amber beads of types TM388, 389, 429–430, 465, and 471 (disc-shaped, lathe-turned disc-shaped, figure-of-eight pendants); stone beads of type TM499 (prismatic); beads hung on hoops. Beads, being long-lived forms, are also found in phases C2 and D1, but the ones mentioned above are typical of phase C3.

Diagnostic forms of phase D1 are mainly buckles with a heavily thickened frame, lingulate and asymmetrical strap-ends, massive *Bügelknopffibeln* with a polyhedral knob on the head, and fibulae with a spade-shaped foot (Figs. 10, 11).

The seriation table (Table 1) prepared for closed assemblages from the late stage of the Wielbark Culture (phases C2–D1) makes it possible to distinguish three chronological groups corresponding to phases C2, C3, and D1. Due to the small number of assemblages from the two final phases, they do not constitute compact blocks. The group corresponding to phase C2 is clearly defined, with some of its markers, such as the early variants of brooches type A.161 and A.161, three-layer round-backed combs, prismatic glass beads, and figure-of-eight amber pendants, remaining in use during all three phases. The middle group, corresponding to phase C3, is less distinct, however, it can be seen that the artefacts that comprise it precede the introduction of forms typical of phase D1.

The most characteristic of phase C2 (group 1) are fibulae A.161 and A.162 of the 'classical' form, A.163, A.164, A.168, and A.170, *Raupenfibeln*, and semicircular buckles of types D17 and D29–31. The buckle with a plate (type Keller A), typical already of phase C3, resides at the border with the next group (C3).

Additionally, for phase D1 (group 3) it is necessary to list some other forms represented by very few, or even single, specimens, such as the fibulae of the *Peukendorf* and *Independenta* types, strap-ends of types Madyda-Legutko 11 and 12, and early, i.e. small buckles of the *Strzegocice-Tiszaladany-Kercz* type.

The presented attempt to distinguish phase C3 in the Wielbark Culture may not seem strongly justified yet, but there are many indications that, as more and more assemblages from the end of the Roman Period are discovered, it will be confirmed.

Translation: Kinga Brzezińska